

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 5, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2018): 367 - 409

Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler

Istimdâd in Tafsir: Sciences which Tafsir is in Relation with in Classical Period

Enes Büyük

Arş. Gör. Dr., Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Trabzon/Türkiye
Research Assistant Doctor, Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Trabzon/Turkey
e-mail: enesby_55@outlook.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9619-9450>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Temmuz / July 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Enes Büyük, "Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler", *TİD* 5, sy. 2 (Güz 2018): 367 - 409.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdersisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler*

Öz

Kur'an, nüzûlünden sonra, özellikle farklı kültür ve coğrafyalara mensup insanların müslüman olmasıyla birlikte, yoğun bir şekilde tefsir edilmeye başlanmıştır. Tefsirin konusu olan Kur'an, her şeyden önce bir söz olduğundan, bu durum, tefsir faaliyetini birtakım verilere dayalı olarak yürütmeyi gerektirmiştir. Nitekim İslâm'ın erken dönemlerinden beri selef âlimleri de dâhil olmak üzere müfessirler tefsir yapabilmek için bazı ilimlerin/bilgilerin bilinmesini şart koşmuşlardır. Tefsirin diğer ilimlerle ilişkisinden bahsedilirken 'istimdâd' sözcüğü kullanılmış ve bu bağlamda zamanla çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada müfessirlerin, tefsir için hangi ilimleri gerekli gördükleri kronolojik olarak tespit edilecek ve bu süreçte ne tür farklı yaklaşımlar sergiledikleri ortaya konulacaktır. Meselenin kronolojik olarak incelenmesi, zaman içerisinde müfessirlere göre istimdâd edilen ilimlerin nasıl değişiklik gösterdiğini tespit etmeye imkân verecektir. Son olarak, tespit edilen ilimler Tefsirin işlevi açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Kur'an, İstimdâd, İlimler, Kronoloji, İşlev.*

Istimdâd in Tafsir: Sciences which Tafsir is in Relation with in Classical Period

Abstract

After the revelation of the Qur'an, since many people from different cultures and places, converted to Islam, the process of interpreting the Qur'an started to be made in a more systematically way. Because Qur'an as the subject of Tafsir is firstly an utterance/kalâm, this situation had required Tafsir to be continued on the basis of some datum. As a matter of fact, both predecessor scholars and exegetes have stipulated that one must to know some informations for interpretation since the early periods of Islam. While mentioning Tafsir's relationship with other sciences, the Word of istimdâd is used. In this sense several approaches have become to appear in time. In this study, it will be detected chronologically that which sciences exegetes consider necessary for Tafsir and what kind of different approaches they put forward. The chronological research of this issue will enable us to determine how sciences used by Tafsir could differentiate according to exegetes over time. Lastly, sciences that we detected will be evaluated in terms of function of Tafsir.

Key Words: *Tafsir, Qur'an, Istimdâd, Sciences, Chronology, Function.*

* Bu çalışma, RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak hazırlayıp savunduğumuz "*Tefsir'in Mahiyeti Sorunu: Tanımı, İşlevi ve İlişkili Olduğu İlimler*" başlıklı tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır. This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "*The Problem of Tafsir's Nature: Its Definition, Function and Sciences Which It's Related To*", (PhD, Dissertation, Recep Tayyip Erdoğan University, Rize/Turkey, 2018).

GİRİŞ

Klasik dönem tefsir literatürüne bakıldığında müfessirlerin, çeşitli ilimlerin verilerini dikkate alarak tefsir faaliyetini sürdürdükleri görülmektedir. Tefsir faaliyetinde kullanılan bazı kavramların ya da önermelerin, onları bizzat mesele edinerek ispata çalışan veya soruşturan diğer ilimlerden müsellemler olarak alındığı bilinmektedir. Örneğin tefsirlerde fail, meful; hakikat, mecaz; vâcip, emir, nehiy, âmm, hâss; delil, istidlâl, zann; sahih, hasen, garîb, merfû gibi kavramlar kullanılmaktadır. Ayrıca bu kavramlara, varlığa, Allah'a, sıfatlarına, insana, evrene, toplumlara, tarihe vs. ilişkin nazariyeler ve önermeler de dikkate alınmakta ve tefsir faaliyeti sürdürülmektedir. Bunların her biri, ait olduğu ilim dalında mesele edilerek incelenmekte; onların tanımları, şartları ve delilleri ortaya konulmaktadır. Diğer ilimlerden müsellemler olarak alınan kavram veya önermeler, klasik bilim felsefesinde, tasdikî ilkeler (önerme) ve tasavvurî ilkeler (kavram) olarak tarif edilmektedir.¹

Tefsirin kavram veya önerme düzeyinde diğer ilimlerden bilgi alması, onun diğer ilimlerle ilişkisini ifade etmekte ve bu ilişki 'istimdâd' sözcüğüyle karşılanmaktadır.² Bazı müfessirler, bir ilmin istimdâdının ne

1 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esmâ'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Daru ihyâ'i't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 9; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'âtü keşşâfi iştilâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1: 12-13.

2 Esasında 'istimdâd' sözcüğü, bir disipline dair yazılan kitapların mukaddimesinde, o ilmin diğer ilimlerden aldığı ilkelerle (mebâdî) irtibatlı olarak kullanılır. Diğer bir ifadeyle ilgili ilmin, hangi ilimlerden ilke aldığı veya yararlandığını ifade etmektedir. [Örneğin bk. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyr (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1998), I, 182; Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, haz. Abdülkadir Abdullah el-Ânî (Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1992), I, 29; Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *Fusûlü'l-bedâiyi' fi usûli's-şerâyi'*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2006), I, 23; Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Süllem li'l-Mollavî* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), 35.] Bu sebeple, Tefsirin ilişkili olduğu ilimlerden bahsedilirken de istimdâd ifadesine yer verilmektedir. Bazıları için bk. Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Şur'ân*, thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâtî (Kahire: Daru'l-hadis, 2006), 22; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynü'l-â'yân: Kitabü tefsiri'l-fatiha* (İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325), 3-4; Muhammed b. Halife eş-Şeyh Sa'düddin el-Merhûmî eş-Şevberî, *Risâle müfide fi mevzû 'i 'ilmi't-tefsir ve ta'rîfihi, istimdâdîhi ve gâyetih*, thk. Türkî b. Sa'd el-Hüveymil, *Mecelletü tibyan li'd-dirâsâti'l-Şur'âni* 15 (1435): 197; Süleyman b. Ömer el-Cemel, *Hâşiye 'ale'l-Celâleyn* (Delhi: Matbaa-i Mürteza, 1284), 1: 2; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Celâleyn* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318), 1: 3; eş-Şeyh Osman, *Qavâ'idü 'ilmi't-tefsir*, thk. Mustafa Özel (İzmir: Birleşik Matbaa-

ifade ettiği hakkında daha dakik açıklamalar yapmaktadır. İbn Âşûr'un (ö. 1973) ifadelerine göre bir ilmin istimdâdıyla, o ilmin kendisinden önce var olan birtakım bilgilere dayalı olması kastedilir. Bu durum kendilerine dayanılan bilgilerin, ilgili ilimden daha önce var olmasını gerektirmektedir. O ilmi tedvin edecek olan müellifler, ondan önce var olan bilgileri dik-kate alarak istenilen düzeyde o ilmin tedvinini gerçekleştirmektedirler.³

Bu açıklamada istimdâdın gerçekleşebilmesi için merkeze istimdâd edilecek ilimlerin 'önceliği' olgusu yerleştirilmektedir. Örneğin tefsir ilmi açısından bakıldığında, âyetlerin gramatik ve edebî tahlillere tabi tutulabilmesi için öncelikle âyetlerin vahyedildiği dilin edebî ve dilsel özelliklerinin tespit edilmesi, bunlarla ilgili tasavvurî ve tasdikî ilkelere belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuyla ilgili tespit ve ispatlar dil ve edebiyat ilimleri tarafından gerçekleştirilmekte ve gerekli veriler ortaya konulmaktadır. Tespit edilen ilkeler müsellemler olarak kabul edilmekte ve âyetlerin dilsel durumları bu ilkelere göre incelenip soruşturulmaktadır. Buna göre tefsir âyetlerdeki dil ve edebî tahlillerinde aslen dil ve edebiyat ilimlerinden istimdâd etmektedir.

Bu bağlamda dikkatimizi çeken bir başka husus şudur: Bir ilmin diğer ilimlerden istimdâd etme düzeyi, esasen o ilmin kendi konusunu yetkin bir şekilde araştırabilme ölçüsüyle sınırlıdır. Bir ilim, kendi konusu ve o konu etrafındaki meselelerini yetkin bir şekilde araştırması için diğer ilimlerden ne kadar ve hangi düzeyde yararlanması gerekiyorsa o ölçüde istimdâd eder. Örneğin, yine tefsirin dil ve edebî ilimlerle ilişkisi üzerinden bakarsak, tefsir ancak kendisinin âyetlerdeki anlamı/muradı tespit etmesine imkân sağlayacağı düzeyde bu ilimlerin verilerinden yardım alır. Eğer öyleyse istimdâd olgusunun, ilgili ilmin araştırmasına doğrudan etki eden bilgi ve meselelerle sınırlı olduğu söylenebilir. Tefsir söz konusu olduğunda onun araştırmaya konu edindiği Kur'an'ın açıklanması, oradaki muradın anlaşılması -ki anlaşılma yorumu da içerecek düzeyde geniş kapsamlıdır- tefsirin istimdâd olgusunu nasıl belirlemektedir?

cılık, 2005), 1, 7; Muhammed el-Itr ed-Dimyati, *Risâle fî mebdâii't-tefsir ve manzûme fî müteşâbihi'l-Kur'ân* (Mısır: Matbaatü'n-Nil, 1903), 5; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru't-Tunusî, 1984), 1: 18; Abdülkâdir Molla Huveys Âl-i Gâzî ed-Deyrezûrî, *Beyânü'l-me'ânî* (Dimaşk: Matbaatu't-terakkî, 1965), 1: 6; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Üremî el-Hererî, *Tefsiru hadâiki'r-ravh ve'r-rayhân fî ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru tavki'n-necat, 2001), 1: 11.

3 Bk. İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 18.

'Muradın beyânı' durumu onu hangi ilimlerle ilişki içerisine sokmaktadır? Müfessirlerin konuyla ilgili görüşleri nelerdir ve onlar bu kapsamda hangi ilimleri zikretmişlerdir?

Yukarıdaki soruların cevapları aranacak olan bu çalışmanın araştırma alanı, sadece klasik dönemle sınırlı tutulmuştur. Nitekim klasik ve modern dönemin tefsir algısında ciddi değişimler söz konusu olduğundan, tefsirin ilişkili olduğu ilimler meselesi hakkında da her iki dönemin ciddi farkları bulunmaktadır. Örneğin, klasik dönemde istimdâd meselesini ele alanlar, tefsir ve hadis/sünnet ilişkisini zorunlu görürken modern dönemde bu ilişkiyi nefyeden bazı yaklaşımlar bulunmaktadır. Tefsir ve kelâm ilişkisi de buna bir diğer örnektir. Yine modern dönemde konuya temas eden bazı yazarlar, klasik dönemde istimdâd kapsamında görülen ilimleri esasında insanların Kur'an'dan uzaklaşmasının sebepleri olarak görebilmektedir. Diğer bazıları ise klasik dönemdekinden farklı yeni tasnifler ileri sürebilmektedir.⁴ Dolayısıyla mezkûr konuya dair klasik ve modern dönemin ciddi farkları bulunduğu ve her iki dönemdeki yaklaşımları incelemek ve değerlendirmek bir makalenin sınırlarını zorlayacağından, çalışmamızı sadece klasik dönemle sınırlı tutacağız. Klasik dönemle genel olarak XIX. asır öncesi müfessirleri kastetmekte olup, hicri V. asır öncesini erken klasik dönem, sonrasını da geç klasik dönem olarak dikkate alacağız.

Bu çalışmada tefsirin istimdâdı meselesini öncelikle erken klasik dönemde, bu konu hakkında selef âlimlerinden nakledilen rivayet ve görüşleri dikkate alarak incelemeye çalışacağız. Daha sonra bu ilimler geç klasik dönemde, gerek tefsir mukaddimelerinde gerekse de müelliflerin diğer eserlerinde müstakil başlıklar altında sistemleştirilmeye çalışıldığından, meseleyi müstakil alt bir başlıkta ele alacağız. İstimdâd edilen ilimleri sistemleştirirken müfessirlerin farklı kanaatler sergiledikleri görüldüğünden dolayı tarihi süreçte istimdâd edilen ilimlerin nasıl değiştiğini tespit edebilmek için konuyu kronolojik olarak takip etmeye

4 Bazı örnekler için bk. Muhammed Abduh, *Fâtiha Sûresi ve Amme Cüzü Tefsiri*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012), 73-77; İbn Âşûr, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*, I, 26; M. Zeki Duman, "Müzakere", 1. *İslâmî İlimler Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, ed. Abdülhamit Birışık v.dğr. (Ankara: İslâmî Araştırmalar Yayınları, 2006), 108-109; Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2004), 24-28; Abdülhamit Birışık, *Hint Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 415, 417-418, vd; Hadim Hüseyin İlâhîbahş, *el-Kur'âniyyûn ve şübehâtühüm havle's-sünne* (Tâif: Mektebetü's-siddîk, 2000), 265-277.

çalışacağız. Daha sonra bu ilimleri, tefsirin işlevi açısından değerlendirip tasnif etmeyi deneyeceğiz. Nitekim klasik dönemde istimdâd edilen ilimler farklı tasniflere dayalı yapılmıştır. Bu tasnifler, tefsiri birçok ilimle ilişki içine sokarak onun gerçekte hangi ilimlerden, ne sebeple istimdâd edeceği konusunda bir belirsizlik görünümü sunmaktadır. Çalışmada tefsirin işlevine dair sunulacak yaklaşım, doğrudan ilişkili olunan ilimleri farklı bir açıdan tasnif etme imkânı verecektir. Ayrıca istimdâd meselesi, tefsirin diğer ilimler karşısında pasif kaldığını ve diğer ilimler bilindiğinde tefsir faaliyetinin doğrudan ortaya çıkan bir süreç olduğunu da ihsas ettirmektedir. Diğer bir ifadeyle tefsirin diğer ilimlerden istimdâd etmesi ve bu ilimler olmaksızın tefsir yapılamayacağı kabulü; tefsirin daima diğer ilimlere bağlı kaldığı, takip ettiği kendi yönteminin ve kaynaklarının bulunmadığı imasını taşımaktadır. Bunu; âyetler hakkında bazı şer'î ilimlerin de araştırmalar yapması, bu çerçevede kavram ve önermeler ortaya koyması destekleyebilmektedir. Burada âyetlerle ilgili gerekli teorik ve pratik bilgiyi diğer ilimler de sağlıyorsa, tefsirin ayrıca ne yaptığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmada, meseleye tefsirin işlevi açısından da bakılacak olması, diğer ilimler karşısında tefsirin müstakil bir disiplin olduğuna ayrıca dikkat çekmeyi amaçlanmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, tefsirin diğer ilimlerle ilişkisine değinen bazı güncel çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bunlar, tefsirin istimdâd olgusunu müstakil bir mesele olarak değil de bazı müfessirler çerçevesinde incelemektedir.⁵ Buna karşın, tespit edebildiğimiz kadarıyla meseleyi müstakil olarak ele alan hem makale hem de kitap düzeyinde birer çalışma bulunmaktadır. Konunun incelendiği *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*⁶ isimli kitapta ve *Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği* adlı makalede⁷ özellikle Beyzâvî (ö. 685/1286),

5 Bazıları için bk. Düccane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 4-5; Suat Yıldırım, "Kur'an'ı Anlama Yöntemi", ed. Mehmet Bulut, *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 26-32; Mehmet Paçacı, "Tefsir'in Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması", ed. Abdülhamit Bırışık v.dğr., *İ. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu* (Ankara: İslâmî Araştırmalar Yayınları, 2006), 89-91; M. Taha Boyalık, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlihi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 18 (2007): 38-43; Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017): 38-43.

6 Hikmet Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 126-132.

7 Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyicili-

Nizâmeddin en-Nîsâbûrî (ö. 730/1329[?]), İbn Cüzey (ö. 741/1340), Şemseddin İsfahânî (ö. 749/1349) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) gibi müfessirlerin görüşlerine yer verilmemiştir. Ayrıca bu çalışmalarda Zerkeshî (ö. 794/1392), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762), tasnifleri müstakil olarak incelenmiş ve klasik dönemde bağlı buldukları tasnifler gösterilmemiştir.

1. KLASİK DÖNEMDE TEFSİRİN İSTİMDÂDİ

1.1. Erken Klasik Dönemde Tefsir İçin Gerekli Görülen İlimler

Kur'an'ın tefsiriyle meşgul olabilmek veya orada ne kastedildiğine dair konuşabilmek için bazı ilimlerin önceden biliniyor olmasını gerektiren birtakım rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler arasında ilkin, Hz. Peygamber'e nispet edilen ve kişinin salt kendi görüşüyle Kur'an hakkında konuşmasını yasaklayan hadise dikkat çekilebilir. Bu rivayetin erken dönemlerden itibaren tefsir mukaddimelerinde zikredildiği görülmektedir.⁸ Rivayetin bir versiyonu, "Kur'an'ı kendi aklıyla (re'y) kim tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın!" şeklindedir. Diğer bir versiyonu ise "Kur'an hakkında ilimsiz bir şekilde kim konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın!" yönündedir.⁹ Tefsir mukaddimelerinde bu rivayetlerin zikre-

ği- Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-", *Marife*, sy. 3 (2013): 9-31. Bu çalışmanın başlığında modern dönem zikredilmiş olsa da çalışmada modern dönemden sadece Abdüh'un görüşlerine temas edilmiştir.

8 Bazıları için bk. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsir*, thk. Mahmud Muhammed Abdüh (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1999), 252; Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsiru Kitabillahi'l-'Aziz*, thk. Belhâc b. Said Şerîfî (Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1990), 70; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. İslam Mansur Abdülhumeyd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed (Kahire: Daru'l-hadis, 2010), 1: 92-94; Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mesûd İbn Ayyâşî, *Tefsir*, thk. es-Seyyid Haşim er-Rasûlî (Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1991), 1: 9-30; Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-sünne*, thk. Fatma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004), 1: 1; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Tefsir*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavviz vd. (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1993), 1: 72-73.

9 Mezkûr hadis hakkında, son dönemde bazı bilimsel çalışmalar söz konusudur. Hayri Kırbaçoğlu'nun, daha çok metin tenkidine dayalı araştırmasında, hadisin nakilci dogmatik zihniyete sahip grupların, naklin yanı sıra akla da yer veren ve re'y ehli olarak bilinen kimseleri kötölemek için uydurdıkları iddia edilmektedir. Gerekçe olarak da tarihen Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın re'yle tefsiri şeklinde bir olgunun sabit olmadığı ve rivayetin anakronik bir durum yansıttığı ileri sürülmektedir. [Bk. M. Hayri Kırbaçoğlu, "İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler", *İslâmîyât* 3/3, (2000): 125-126.] Diğer bir bilimsel çalışma hadisi müstakil olarak ele almakta, önce senet sonra

dilmesiyle iki hususa işaret edilmektedir. İlki, insanların salt re'yle tefsir yapmaktan sakınmaları gerektiği; ikincisi ise rivayete yer veren müfessirin kendisinin, birtakım bilgileri dikkate alarak tefsir yapacak olmasıdır.

Hiz. Peygamber'e isnad edilen rivayetin haricinde, tefsir için birtakım bilgilerin gerekli olduğuna, bazı sahâbîlerin de dikkat çektiği görülmektedir. Örneğin rivayet edilen bir habere göre İbn Abbas (ö. 68/687-88), Kur'an'da manası pek bilinmeyen kelimeler için cahiliye şiirlerinden istişhad etmeyi öğütlemektedir.¹⁰ İbn Abbas ve Hiz. Ömer (ö. 23/644) arasında geçen bir diyalogu aktaran başka bir rivayet de konumuz açısından önemlidir.

da metin tenkidine tabi tutmaktadır. Rivayetin iki ayrı râvisi tespit edilmiş, senette bulunan râviler hakkında cerh ve ta'dil değerlendirmelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak bazı râviler ve özellikle her iki senedin müşterek râvileri hakkında az sayıda ta'dilin, daha çok da cerhin bulunduğu tespit edilmiştir. Metin tenkidinin sonucu ise şöyledir: "Kur'an'ın rey ile tefsir edilmesini yasaklayan rivayetlerin, muhtemelen nakil geleneğine dayalı tefsir anlayışından reye dayalı tefsire geçiş girişimleri sürecinde meydana gelen çetin tartışmaların, rivayet formundaki yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür." [Bk. Kadir Gürler, "Kur'an'ın Rey ile Tefsirini Yasaklayan Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5, (2004): 17-45.] Bu çalışmada Kırbaşoğlu'nun kanaatinin desteklendiği, fakat bu kanaatin gerekçesinin metin tenkidi kısmında yeterince soruşturulmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu kanaate göre hadis in anakronik bir yaklaşım sergilediği, Hiz. Peygamber döneminde bunu gerektirecek bir olgunun tarihen sabit olmadığı ileri sürülmüştü. Fakat hadis kaynaklarında bu iddiayı tartışmalı hale getiren bazı rivayetler mevcuttur. Müslim'in naklettiği bazı hadislere göre Hiz. Peygamber bir âyet hakkında tartışan ve sesleri yükselen iki kişiye denk gelir ve kızgın bir şekilde, "Sizden öncekiler kitap hakkındaki tartışmalar yüzünden helak oldular" der. Bir başka rivayette Hiz. Peygamber, "Kur'an'ı kalpleriniz ona uygun düşecek tarzda okuyun, şayet ihtilaf ederseniz istikamet üzere olun, aşırıya gitmeyin" buyurur. Bk. Müslim, "İlm", 2-4.

- 10 Rivayete göre ona, Kur'an hakkında bir soru geldiğinde, cevap verirken şiir okurdu. Ebû Ubeyde bu rivayeti, "âyetin tefsirinde şiirden istişhad ederdi" şeklinde izah etmektedir. [Bk. Ebû Ubeyde el-Kasım b. Sellâm, *Feđâilü'l-Kur'an*, thk. Ahmet b. Abdülvahit el-Hayyâtî (Mağrib: Matbaatu Fudâle, 1995), 2: 173] İbn Abbas'a nispet edilen bir başka rivayete göre İbn Abbas kendisine Kur'an'ın garip kelimeleri hakkında soru sorulduğunda onlara şiire yönelmelerini, çünkü şiirin Arapların divanı olduğunu söyler. [Bk. Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-Enbârî, *Kitabü İdâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk, y.y., 1971), 62.] Bu rivayet ayrıca Hiz. Ömer'e de nispet edilmektedir. Buna göre, Hiz. Ömer Kur'an'daki bir kelimenin ne manaya geldiğini etrafındakilere sorar. Birisi cevap verdikten sonra Hiz. Ömer ona bu anlamıyla kelimenin cahiliye şiirlerinde bulunup bulunmadığını sorar. Muhatabı şiirden istişhad edince Hiz. Ömer, "Ey İnsanlar! Cahiliye divanına sarılın. Çünkü orada Kitab'ınızın tefsiri, sözlerinizin anlamı vardır." der. Bk. Ebû İshak Ahmet b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Daru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 2002), 6: 19.

Rivayete göre, Hz. Ömer bir defasında Müslümanların, Peygamberleri ve kibleleri aynı olduğu halde nasıl ihtilaf ettiklerini kendi kendine sorar. Daha sonra meseleyi İbn Abbas'a açar. O da, "Ey Müminlerin emiri! Kur'an bize indi. Onu okur, nerede ve ne hakkında indiğini biliriz. Bizden sonrakiler Kur'an'ı okurlar, ancak ne hakkında indiğini bilmezler. Bu durumda kendi re'yelerine başvururlar. Kendi re'yelerine başvurduklarında ihtilaf ederler, ihtilaf ettiklerinde de birbirleriyle savaşırlar." der.¹¹ Bu rivayette bir âyetin anlaşılması sürecinde onun ne zaman ve ne hakkında indiğini bilmenin önemi dile getirilmektedir. Yine İbn Abbas'ın el-Bakara 2/269. âyette geçen "الْحِكْمَةَ" kelimesini, "Kur'an'ın *nâsihini-mensûhunu, muhkemini-müteşâbihini, mukaddemini-muahharını, haramını-helalını ve garîbini* bilmek" olarak açıkladığı nakledilmektedir.¹²

Tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn neslinin de konuyla ilgili dikkat çekici sözleri bulunmaktadır. İbn Abbas'ın talebelerinden Mücahid b. Cebr'in (ö. 103/721) Allah'a ve ahirete inanan hiç kimsenin Arapçayı bilmediği halde Kur'an hakkında konuşmasını helal görmediği, İmam Mâlik'inse (ö. 179/795) Arapça bilmeden tefsir yapan bir kişi yanına getirildiğinde, onu cezalandırdığı rivayet edilmektedir.¹³

Erken dönem müfessirlerinden Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) şöyle söylemektedir: "Şu on iki özelliği bilmeyen Kur'an tefsirinden anlamaz. Bunlar: *Mekkî-medenî, nâsih-mensûh, takdîm-te'hir, maktu'-mevsûl, âmm-hâss, izmâr* (hazf) ve *Arapçadır*.¹⁴ Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767)

11 Bk. Ebû Ubeyde, *Feđâilü'l- Kur'ân*, 1: 281. Rivayetin başka bir versiyonuna göre, Hz. Ömer'e bir adam gelir, Hz. Ömer ona kendi diyarındaki insanların ahvalini sorar. Adam, insanların şöyle şöyle Kur'an okuduklarını söyler. Hz. Ömer bu duruma sevinir, ancak yanında bulunan İbn Abbas bu durumdan hoşlanmaz. Daha sonra Hz. Ömer ona bunun nedenini sorar. O da insanların, bu denli hızlı Kur'an okumalarının ve onun üzerinde düşünmelerinin, farklılaşmalarına, farklılığın da ihtilaf etmelerine, ihtilafların da savaşmalarına neden olacağını söyler. Bk. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 11: 217-218.

12 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2:271; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006), 4: 356.

13 Zerkeşî, *el-Burhân*, 204-205.

14 Bu bilgiyi Yahyâ b. Sellâm'a İbn Ebî Zemenîn nispet etmekte ve aynı bilgiyi ona nispet etmeden Hûd b. Hakem el-Huvvârî de dile getirmektedir. Bk. Huvvârî, *Tefsirü Kitabillahi'l-Azîz*, 1: 71; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Zemenîn, *Tefsirü'l-Kur'ân'i'l-Azîz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukâşe-Muhammed b. Mustafa el-

tefsirinin ilk râvisi Ebû Salih el-Hüzeyl (ö. 190/806'dan sonra), Muhâsibî (ö. 243/857), Kummî (ö. 307/919'dan sonra) ve Üdfüvî (ö. 388/998) gibi müfessirler bunlara ilave olarak *muhkem-müteşâbih*, *müfesser-müphem*, *eşbâh-nezâir*, *terğîb-terhîb*, *kıraat*, *garîb kelimeler*, *zait harfler*, *vakıflar*, *haberler* ve *kıssalar* gibi hususların bilinmesinden bahsetmektedirler.¹⁵

Muhâsibî *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*'da *sıfatlar*, *tevhit*, *vad-vaîd*, *hal-ku'l-Kur'ân* gibi meseleleri işlemektedir.¹⁶ Bu durumun tefsir-kelâm ilişkisinin önemini gösterdiğini söyleyebiliriz. Câhiz (ö. 255/869) beyân ve meânî ilimlerini bilmeyenlerin âyetlerdeki incelikleri ve anlamları hakkında bilemeyeceklerini ifade etmektedir.¹⁷ Taberî, tefsirinde Arapçanın önemi, bazı âyetlerin ancak sünnetle anlaşılacağı gibi hususları işlemekte ve daha önce yazdığı usul kitabına atıf yaparak bazı ön bilgilerin önemine dikkat çekmektedir.¹⁸ Yine Cessâs (ö. 370/981) tefsir mukaddimesinde tefsire başlamadan evvel, tevhid ve fıkıh usûlü ilimlerinin önceliğinden bahsetmektedir. Onun ifadelerine göre Allah'ın, kullarına zulmettiği yönündeki iftira ve diğer şüphelerden tenzih edilmesine ve tek olduğunun bilinmesine dair malumatın öncelenmesi gerekmektedir. Aynı şekilde O, Kur'an'ın manalarının elde edilebilmesi için istinbat yollarının, Arapçanın

Kenz (Kahire: el-Farûku'l-hadis li'd-dibâa, 2002), 1: 114.

- 15 Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir*, thk. Ahmet Ferid (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003), 1: 22; Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsir*, thk. es-Seyyid Tayyip el-Musevî (Kum: Mektebetü'l-kitap, 1909), 1: 5-27; Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli (Beyrut: Daru'l-fikr, 1971), 325-331, 394-503; Muhammed b. Ali el-Üdfüvî, *el-İstignâ fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Yahya Sad el-Münşid (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2015), 146. Mukâtil'in tefsirinin girişinde bulunan mukaddimenin Mukâtil'e değil de tefsiri ondan rivayet eden Ebû Salih el-Huzeyl'e ait olduğu tespit edilmektedir. O râvinin de hicri 2. asrın sonunda vefat ettiği belirtilmektedir. Bk. Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009)*, 57, 59-60.
- 16 Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, 302-324, 332-393.
- 17 Bu bilgiyi Câhiz'dan Zemahşerî aktarmaktadır. Bk. Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hağâik ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'e-kâvîl fi vücûhi't-te'vil*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2009), 1: 7. Yine Câhiz'a göre, Arapların atasözleri, kullandıkları dilin etimolojisi ve yapısal özellikleri bulunmaktadır. Bir sözün sahip olduğu özellikler kişinin niyetlerine ve kastettiği anlamlara delalet etmekte ve sözün durumundaki farklılıklar değişik delaletler içermektedir. Tüm bunları bilmeyenler Kur'an'ı ve sünneti tevil edemezler. Bk. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitabü'l-hayavân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965), 1: 153-154.
- 18 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 58-59, 90-91, 527.

dil ve üslup özelliklerinin bilinmesine ihtiyaç duyulduğundan bu konuları önceden usul ilminde işlediğini, ikinci aşamada bunlara dayanarak tefsir faaliyetine sıra geldiğini ifade etmektedir.¹⁹

Görüldüğü üzere müfessirler erken dönemden beri tefsir yapabilmek için gerekli bazı ilimlerden bahsetmektedirler. Ancak V. asra kadar tefsirin hangi ilimlerle ilişkili olduğunu derli toplu bir şekilde ele alan bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte özellikle Kur'an ilimleri kapsamında görülen bazı konulara dair bilgilerin tefsir ameliyesi için gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Bunların nüzül sebepleri, nesh ve sünnet bilgisi gibi bazıları rivayetlerle ilişkiliyken; *takdîm-te'hir*, *izmâr*, *maktu'-mevsûl* gibi bazıları da dilbilgisiyle ilişkilidir. Buna göre çeşitleri zikredilen bilgi ve konuların dil ve rivayet olmak üzere iki temel kaynağa dayandığı söylenebilir. Bunların ilerleyen süreçte belirgin olarak sarf, nahiv, belâğat, hadis, siyer, tarih gibi sistemleşen ilimlerin birer konusu haline geldiği bilinmektedir. Buna ilave olarak açıkça beyân, meânî, usul ve tevhid ilmi gibi sistemleşen ilimlere atıflar da bulunmaktadır. Erken dönemde bilginlerin, Tefsir için gerekli ilimlere kısmi şekilde atıflarda bulunduğu, bu ilimleri sistemli ve bütüncül olarak zikretmedikleri söylenebilir. Bu hususta bazı ilimlerin sistemleşmesinin devam etmesi ya da konu ve meseleleriyle tam olarak belirginleşmemesi gibi sebeplerden bahsedilebilir.

1.2. Geç Klasik Dönemde Tefsir İçin Gerekli İlimleri Sistemleştirme Çabası

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) mevzuu ilk defa müstakil olarak "Müfessirde Bulunması Gereken Özel-likler" başlığıyla ele alıp bazı ilimleri bir arada zikretmektedir. O, mezkûr başlık altında Arapça, nahiv, rivayet, fıkıh, usûl-i fikh ve kelâmı saymaktadır.²⁰

Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ise Kur'an'ın tefsirini yapacak kişinin 10 hususta donanım sahibi olması gerektiğini, eğer bunlardan birinde eksikliği bulunursa tefsir yapmamasının daha doğru olacağını düşünmektedir. Onun dikkat çektiği hususların bir kısmı müfessirin ilmî donanımıy-

19 Ebû Bekir Ahmet b. Ali er-Razî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavî (Beyrut: Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1992), 1: 5.

20 Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmet, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2: 488-489.

la ilgiliyken bir kısmı da şahsî ve ahlakî özellikleriyle ilgilidir. Müfessirin kıraatleri, dil ilimlerini (lûgat, nahiv, i'râb), fıkıhı, rivayet ilimlerini (kıssalar, haberler, sebab-i nüzûller) ve müfessirlerin görüşlerini bilmesi onun ilmî donanımına girmektedir. Müfessirin güçlü bir anlayış yeteneğine sahip olması, içinde Allah'a dayanması ve ondan yardım istemesi; ihlası, tevekkülü, zikirleri, insanı ve amelleri ihya eden veya ifsat eden şeyleri ya da dünyevî afetleri bilmesini de onun ahlâkî ve şahsî özellikleri olarak görebiliriz.²¹

Tefsirin ilişkili olduğu ilimleri sistemli bir şekilde ilk olarak İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ele aldığı söylenebilir. İsfahânî tefsir mukaddimesinde bu ilimleri "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Alet İlimleri" başlığında zikretmektedir. İsfahânî, önce Kur'an'da ele alınan konuların iki kısma ayrıldığından, ilkinin itikadî, ikincisinin de amelî olduğundan bahsetmektedir. Her iki tür konuya ait bilgileri Kur'an'dan çıkarabilmek için gerekli olan ilimleri de lafzî, aklî ve vehbî olmak üzere üç kategoriye ayırmaktadır. Toplamda bu ilimler 10 tane olup lûgat, iştikak, nahiv (sarf ve i'râb da dâhil), kıraat, âsâr ve ahbâr, hadis, usul, ahkâm (fıkıh ve zühd), kelâm ve mevhibe ilimlerinden ibarettir.²²

Bu ilimlerden bahseden diğer bir müfessir Beyzâvî'dir (ö. 685/1286). O, tefsirin işlevini yerine getirebilmesi için 11 gerekli ilimden bahsetmektedir. İsfahânî'den farklı olarak meânî, beyân, sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, Ehl-i kitap'a dair haberler ve cedel²³ ilmine yer vermektedir.²⁴ Esasında İsfahânî'nin zikrettiği hadis ve âsâr ilmi nesh, nüzûl ve

21 Bk. *Mukaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Arthur Jeffery (Bağdat: Mektebetü'l-hancî, 1954), 174-175. Kısaca bu hususlar şöyledir: 1) Kıraat, 2) dil ilimleri (lûgat, nahiv ve i'râb), 3) ihlası, tevekkülü, zikirleri vb. hususları bilmek, 4) [Bu madde asıl nüshadan düşmüştür], 5) fıkıh, 6) kıssalar, haberler ve sebab-i nüzûller; 7) müfessirlerin görüşleri, 8) güçlü bir zihne sahip olmak, 9) Allah'a dayanmak ve ondan yardım istemek, 10) zühd ehli olmak. Bk. a.g.e., 174-175. Ayrıca bk. Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*, 128-129.

22 Râgıp el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsiri'l-fâtîha ve metâli'i'l-Bakara*, thk. Ahmet Hasan Ferhat (Kuveyt: Daru'd-da've, 1984), 94-96.

23 Burada cedel ilmiyle daha hususi olarak dinî ilimlere dair delillerin nasıl kullanılacağı ile ilgilenen bir ilim kastedilmektedir. Tehânevî onu şöyle tanımlamaktadır: "Kendisizle Mantık'ın kısımlarından biri olan cedel bahsinden hareketle şer'î meselelere dair delillerin nasıl kullanılacağıнын öğrenildiği ilimdir. Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 553.

24 Nâsîrüddin el-Beyzâvî, "Risâle fi mevzû'âti'l-'ulûm ve ta'ârîfihâ", thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, *Taşnîfu'l-'ulûm beyne Nasîrüddin et-Tûsî ve Nasîrüddin el-Beyzâvî* (Beyrut: Daru'n-nahdati'l-Arabî, 1996), 96. Bu ilimler şunlardır: Lûgat,

Ehl-i kitap'la ilgili bilgileri kapsamaktadır. Yine bir ölçüde cedel ilmini de kelâm kapsamında görmek mümkündür. Ayrıca Beyzâvî fıkıh ve mevhibe ilimlerinden de bahsetmemektedir.

VIII. asır müelliflerinden Tûfî (ö. 716/1316) de tefsir usûlünün ilk örneklerinden sayılabilecek *el-İksîr*'de "Müfessirin Dikkate Alması Gereken İlimler" başlığında 13 ilimden bahsetmektedir. O da Kur'an'ın ilgili olduğu ilimleri lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. O, yukarıdakilerden farklı olarak lafzî ilimler kısmında garîp (kelimeler) ve i'râb ilmini zikredip nahiv ilminden bahsetmemektedir. Manevî ilimler kısmında dikkat çekici bir biçimde farklı olarak vücût ve mevcûdât ilmi ile vaaz ilmine yer vermektedir. Daha sonra, "Zikrettiğimiz bu ilimler müfessirin bilmesi gereken ilimlerdir"²⁵ şeklinde kayıt düşmektedir. O da Beyzâvî gibi mevhibe ilminden bahsetmemektedir.

Tûfî'nin bahsettiği garîp kelimeler ve i'râb ilmi önceki müelliflerin zikrettiği dil ilimleri içerisinde görülebilir. Vaaz ilmiyle ise müfessirin Kur'an'daki muradı, uygun bir üslup ve tavır içerisinde insanlara aktarması hususunda bir formasyon kazanmasının hedeflendiği söylenebilir. Burada önemli görülebilecek olan, vücûd ve mevcûdât ilmidir.

Tûfî, vücûd ve mevcûdât ilmiyle Felsefecilerin hikmet dediği ilmi kastetmektedir.²⁶ Hikmet ilmi ise temelde amelî hikmet ve nazarî hikmet olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İlki ahlâk, ev idâresi ve siyaset-i medeniyye olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. İkincisi de ilâhî, tabîî ve ri'yâzî ilim olmak üzere üç alt ilme karşılık gelmektedir. Bunların her birisi çeşitli meseleleri araştırma konusu edinen alt ilimlere sahiptir. Bu ilimle-

nahiv, sarf, meânî, beyân, kıraat, sebep-i nüzûl, nâsîh-mensûh, Ehl-i kitap'a dair haberler, usul, cedel ilmi. Aynı ilimleri İbnü'l-Ekfânî de zikretmektedir. [Bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşadü'l-kâşîd ilâ esne'l-makâşîd fî envâ'i'l-'ulûm*, thk. Abdülmünim Muhammed b. Ömer-Ahmed Hilmi Abdurrahman (Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 157]. Zerkeşî Beyzâvî'nin tanımını aynen benimseyip aktarmasına rağmen onun zikrettiği ilimlerin tamamını istimdâd kapsamında zikretmemektedir. Tefsirin lügat, nahiv, sarf, beyân, usul, kıraat, sebep-i nüzûl ve nâsîh-mensûh ilimlerinden yardım aldığını ifade etmekle yetinmektedir. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 22.

25 Süleyman b. Abdülkavî b. Abdülkerim et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsir*, thk. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002), 48-52, 54. Bu ilimler şunlardır: Lafzî ilimler: Garîb (kelimeler) ilmi, sarf, i'râb ve kıraat ilmi. Manevî ilimler: Vücût ve mevcûdât ilmi, kelâm, tarih (geçmiş milletler), vaaz ilmi, nâsîh ve mensûh, usul, fıkıh, meânî ve beyân ilimleri.

26 Bk. Tûfî, *el-İksîr*, 49-50.

rin büyük oranda bugün felsefî ilimlere ve doğa bilimlerine karşılık geldiği anlaşılmaktadır.²⁷ Ancak burada şöyle bir soruna işaret edilebilir: O, istimdâd kapsamında hem kelâm ilmini zikretmekte hem de hikmet ilmine yer vererek İlm-i İlâhî'yi de bu kapsama dahil etmiş olmaktadır. Halbuki kelâmın, ilm-i ilâhînin konusunu zaten kapsadığı bilinmektedir.²⁸ Her hâ-lükârda Tûffî'nin buradaki yaklaşımı müfessirin adeta multi-disipliner bir kimliğe sahip olması gerektiğini göstermektedir. O, istimdâd kapsamında sadece dil ve rivayet ilimlerini zikretmemektedir. Müfessirin âyetlerde atıfta bulunulan meseleleri her yönüyle ve daha yetkin bir biçimde idrak edebilmek için atıf yapılan olay veya olguları müstakil olarak araştırma konusu yapan ilimlerden yararlanması gerektiğini düşünmektedir.

Tefsirin yardım aldığı ilimleri zikreden bir başka müfessir Nizâ-meddîn en-Nîsâbûrî'dir (ö. 730/1329[?]). O da bu ilimleri lafız ve manay-la ilgili olanlar şeklinde taksim ettikten sonra farklı olarak bedî', istidlâl ve ahvâl ilmini zikretmekte; hadis, âsâr ve ahbâr, mevhibe, tasavvuf veya zühd ilimlerinden bahsetmemektedir. O, istidlâl ilmiyle mantık, ahvâl ilmiyle de çeşitli konulara dair müfessirin ortaya çıkardığı nükteleri kas-tetmektedir ki bu nüktelerin sınırsız olabileceğine dikkat çekmektedir.²⁹ Böylelikle mantık, tefsirin istimdâdı arasında ilk defa ve açıkça zikredil-miş olmaktadır.

İbn Cüzey (ö. 741/1340) tefsir mukaddimesinde Kur'an'la ilgili 12 ilimden bahsetmektedir. Bu ilimlerden birinin tefsir olduğunu, diğerle-rinin ona yardımcı mahiyetinde bulunduğunu ifade etmektedir O, farklı olarak kıssalar ve tasavvuf ilminden bahsetmektedir.³⁰ Esasında kıssalar

27 İlgili literatürde bu ilimler ve onların kapsamındaki alt ilimler detaylı bir şekilde verilmektedir. Bunlar arasında örneğin tıp, zooloji, veterinerlik, botanik, geometri, aritmetik, mühendislik, musiki, meteoroloji, astronomi, jeoloji, fizik gibi birçok ilim bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Tehânevî, *Keşşâf*, I, 50-53, vd; Serkiz Orpilyan -Seyyid Abdülzâde Muhammed Tâhir, *Mahzenü'l-ulûm* (İstanbul, y.y., 1308), 42-44, vd.

28 Bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 134-145; Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 52-53.

29 Nizameddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbûrî, *Tefsiru ğarâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-Furkân*, thk. eş-Şeyh Zekeriye Umeyrât (Beirut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996), 1: 55, 57. Bu ilimler şunlardır: Lafzî olanlar: Kiraat, lügat, iştikak, sarf, nahiv ve bedî' ilmidir. Manevi olanlar: Beyân, meânî, istidlâl (mantık), kelâm, usul, fıkıh ve ahvâl (nükteler) ilmidir.

30 Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muham-med Sâlim Haşim (Beirut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995), 1: 9, 12. Bu ilimler: Kiraat, ahkâm (fıkıh), nesh, hadis, kıssalar, tasavvuf, kelâm, usul, lügat, nahiv ve beyân ilimleridir.

ilmiyle kastettiği malumatı, yukarıdaki müelliflerin dile getirdiği tarih, Âsâr ve ahbâr ilimleri karşılamaktadır. O açıkça tasavvuf ifadesini kullanmakta, ancak bununla ilahî mârifetler, nefis terbiyesi, ahlâkı düzeltme ve kalbi aydınlatmayla ilgili hususları kastetmekte,³¹ mevhibe ilminden bahsetmemektedir.

İstimdâd meselesine değinen diğer bir müfessir Ebû Hayyân'dır (ö. 745/1344). Dikkat çekici olarak o, diğer müelliflerin aksine toplamda 7 ilim zikretmektedir. Bunlar sadece iştikak hariç yukarıda sayılan dil ilimleri, kıraat, hadis, usul ve kelâm'dır.³² O, Kur'an'da yer alan kıssalarla ilgili haberlere dair malumat sağlayan tarih, âsâr ve ahbâr ilimlerini, tasavvuf, mevhibe ve fıkıh ilmini zikretmemektedir. Onun tasavvuf, mevhibe ve fıkıh gibi ilimleri istimdâd kapsamında zikretmemesinin gerekçelerini tefsirindeki bazı değerlendirmelerden çıkarmak mümkündür.

O, tefsirinde bazı yerlerde lafzın delalet kapsamı dışına çıktıklarını, ona içermediği anlamlar yüklediklerini dile getirerek mutasavvıfları eleştirmektedir. Yine fıkıh meselelerine de ancak âyetteki lafzın içerdiği konular çerçevesinde temas edeceğini ifade etmektedir.³³ Bu durum ona göre, tefsirin daha ziyade lafızda kastedilen anlamla ilgili olduğunu, lafzın delalet kapsamını aşan hususlara girmemesi gerektiğini, bu sebeple lafzın anlam alanını aşan hususlarla ilgili ilimleri de tefsirin istimdâdından saymadığını söylemeye imkân vermektedir. Nitekim o, tefsiri kısaca dil ve rivayet ilimleri dikkate alınarak Kur'an lafızlarının araştırılması şeklinde tanımlamaktadır.³⁴

Şemseddin İsfâhânî'nin (ö. 749/1349) istimdâd kısmındaki taksimi de hemen hemen Ragıp el-İsfâhânî ile aynıdır. Fakat onu hususi olarak zikretmeyi gerektiren sebep, onun yaptığı taksimin sonraki süreçte bazı müelliflerce benimsenmesidir. O, İsfâhânî'nin taksimine ek olarak belagat ilimlerini eklemektedir. Farklı olarak sebep-i nüzûl ilminden bahsetse de³⁵ bu, İsfâhânî'nin zikrettiği hadis ve usul ilmi kapsamında görülebilir.

31 İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1: 11.

32 Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud vd. (Beyrut: Daru İhyâ'ül-ülûm, 1993), 1: 105-109, 111.

33 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1: 129, 147, 151.

34 Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1: 121.

35 Bu ilimler şunlardır: Lügat, iştikak, sarf, nahiv, beyân, meânî, bedî', kıraat, sebep-i nüzûl, kıssalar (ahbâr ve âsâr), hadis, usul (nâsîh-mensûh da dahil), ahkâm (fıkıh ve

Onun bu taksimi daha sonra Kâfiyecî (ö. 879/1474), Süyûtî (ö. 911/1505), Taşköprülüzâde (ö. 968/1561), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Tehânevî'de (ö. 1158/1745'ten sonra) ve Ebû Saîd el-Hâdimî'de (ö. 1176/1762) de görülmektedir.³⁶

İstimdâd kapsamında zikredilen ilimlere Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) de önemli bir katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Genel olarak Şemseddin İsfâhânî'nin tasnifini esas almakla birlikte bu tasnifte bazı ayrımlara yer vermektedir. Onun gözettiği ayrımlara göre tefsir 16 ilimden istimdâd etmektedir. Yukarıda dikkat çekilen dil ve rivayet ilimlerini zikrettikten sonra mana ile ilgili ilimlerden dirayete taalluk edenleri akâid ve amelle ilgili olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Amelî konularda lafzın delalet yönleriyle ilgili ilim usul, insanların yönetilmesiyle ilgili ilim muâmelât ve ukûbât, nefis terbiyesiyle ilgili ilim ibadet ve ahlâk, bunların öğretilmesiyle ilgili olan da tezkir (vaaz) ilmidir.³⁷ Onun burada hususî olarak zikrettiği ilimler İsfahânî'nin saydığı ilimlerin kapsamındadır. Burada Fenârî muâmelât ve ukûbât ilmiyle ibadet ve ahlâk ilmini ayrıca zikretmiştir. İsfahânî ise ukûbât, muâmelât ve ibadetlerle ilgili meseleleri fıkıh, ahlâkla ilgili meseleleri de zühd ilmi içerisinde değerlendirmiş ve her ikisini birden ahkâm ilmi şeklinde ifade etmiştir.

Fenârî akâide ilişkin ilimleri kelâm ve hakikat ilmi olarak zikretmektedir. Açıklamasında, "Eğer ilgili mesele akıl ve nazar yöntemiyle ele alınırsa kelâmdan, ilahî ilham ve rabbânî bilgiyle (vehb) ele alınırsa hakikat ilminden yararlanılır ki ikincisi vehbî (ilim) olarak isimlendirilmiş-

ahlâk), kelâm ve mevhibe ilimleridir. Bk. Şemseddîn Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Envârü'l-ḥakâiki'r-rabbâniyye fî tefsiri'l-leṭâifi'l-Ḳur'âniyye*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye, nr. 57, 12b-13a.

36 Bk. Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî, *Kitâbu't-teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 10-12; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Fev-vaz Ahmet Zemerli (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 2011), 864-866; Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Mevzuatü'l-Ulûm*, sad. Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011), 1: 461-463; II, 1024-1025; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 433; Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 33; Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *el-Berîkatü'l-maḥmûdiyye fî şerḥi't-tarîkati'l-muḥammediyye*, thk. Ahmet Fethi Abdurrahman Hicâzî (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-il-miyye, 2011), 1: 166; 4: 334-335.

37 Molla Fenârî, *Aynü'l-â'yân*, 86-87. Bu ilimler şunlardır. Lafzî ilimler: Lügat, istikak sarf, nahiv, meânî, beyân, bedî' ilmi. Manevî ilimler: Sebeb-i nüzûl, âsâr ve ahbar, hadis, kelâm, hakâik (kakikat ilmi), usul, muâmelât ve ukubat, ibadet ve ahlâk, tezkir (vaaz) ilmi.

tir” demektedir.³⁸ Fenârî'nin burada farklı olarak kaydettiği ilim hakikat ilmidir. Bunun vehbî şeklinde isimlendirildiğini ifade etmekte ve ahlâkî meseleler için ayrıca ahlâk ilmini zikretmektedir. Onun kastettiği hakikat ilmi tümel bir ilim iddiasıyla Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274) tarafından sistemleştirilen tasavvuf metafiziğidir. Buna göre tümel konuları ele alan tasavvuf metafiziği ile cüz'î konuları ele alan ahlâk ilmi istimdâd kısmında ayrıştırılmış ve tasavvuf metafiziği İsfahânî'nin zikrettiği mevhibe ilmiyle ilişkilendirilmiştir.

Konuyla ilgili olarak dikkate alacağımız son müfessir Âlûsî (ö. 1270/1854) de kısmen farklı bir tavır takınmaktadır. O önceki müfessirler gibi dil ve edebiyat ilimlerini aynen zikretmekte,³⁹ Hadis, usul, kelâm ve kıraat konusunda da onlara katılmaktadır. Ancak tasavvuf, mevhibe, fıkıh ve âsâr-ahbâr ilimlerini istimdâd kapsamında saymamaktadır. Âlûsî kendisinden önce bazı kimselerin fıkıh istimdâd kapsamında saymadıklarını zikretmekte ve fakat herhangi bir gerekçe zikretmemektedir. Ayrıca o, mevhibe ilmine de eleştirel bakmaktadır. Bu konuda Süyûtî'nin kişinin birtakım nefsî riyazetlerden geçtikten ve müttakî bir kimse olduktan sonra böyle bir ilmi elde edebileceğine dair söylediklerini aktardıktan sonra Âlûsî, bu ilmin esasında âyetlerdeki sırlara erişmek için gerekli olabileceğini, yoksa aslen âyetlerdeki manaların anlaşılmasında kendisine ihtiyaç duyulmayacağını ifade etmektedir.⁴⁰ Bu ifadeler onun tasavvufu istimdâd kapsamında zikretmemesinin gerekçesini de vermektedir. Ona göre istimdâd kısmındaki ilimlerin tefsir için aslen anlamın ortaya çıkarılmasına yardımcı olan ilimler olduğu söylenebilir. Buna göre daha derin anlamlar, işaret ve sırlar çıkarmak için gerekli diğer ilimleri ayrıca saymadığı anlaşılabilir. Bu durum onun tasavvufa karşı çıktığı ya da âyetlerde derinlikli anlamların veya işaretlerin bulunmadığını düşündüğü anlamına gelmez. Nitekim o âyetlerin sırlar ve işaretler içerdiğini kabul etmekte, bunu inkâr etmenin bir tür iftira olacağını ileri sürmektedir.⁴¹

38 Molla Fenârî, *'Aynü'l-â'yân*, 87.

39 O, hususî olarak iştikak ve sarfî zikretmemekte, ancak saydığı diğer dil ilimlerini bilenlerin zaten onları da bileceğini ifade etmektedir. Bk. Şihabüddîn Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l- Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beyrut: Daru ihyâit-türâsî'l-Arabî, ts.), 1: 6.

40 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1: 5-6.

41 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1: 7.

2. TEFSİRİN İLİŞKİLİ OLDUĞU İLİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Klasik döneme ait yukarıdaki tasniflerde dil ilimlerinin her zaman aynı düzende zikredilmediği görülmektedir. Bazen ıstikak veya sarf zikredilmemekte bazen de hepsi tek tek sayılmaktadır. Esasında zikredilmeyenler gereksiz anlamında değildir. Zikredilmeyen bir ilmin diğer dil ilimlerinin içerisinde zaten var olduğu kabul edilmektedir. Örneğin nahvin zikredilmesi doğrudan ıstikak ve sarf bilmeyi de gerektirmektedir. Zamanla bu ilimler içerisinde beyân, meânî ve bed'î gibi edebiyat ilimlerinin de eklendiği ve her birinin müstakil olarak zikredildiği görülmektedir.

İstimdâd kısmında açıkça yer verilmese de diğer bazı edebî ilimlerin tefsir için gerekli olup olmadığı tartışmalıdır. Tefsirin, edebî ilimler içerisinde görülen arûz, kâfiye, karz-ı şiir, inşâ ve muhâdarât gibi ilimlerden⁴² istimdâd etmediği ifade edilmektedir.⁴³ Buna karşın Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), Hafâcî (ö. 1069/1659) ve İsmüddîn Konevî (ö. 1195/1781) gibi Beyzâvî şârihleri; müfessirin, bu ilimleri bilmezse, şiir ve ona dair özelliklerle mu'ciz nazmın arasını ayırt edemeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁴ Anlaşılan o ki müfessirin bu ilimleri bilmesi, âyetleri o ilimlerin sağladığı verilere göre tahlil etmek için değil, Kur'an'ın kendine has özelliklerini ayırt edebilmesi amacına dayanmaktadır. Mesela Tarsûsî Cuma sûresiyle ilgili yazdığı tefsirde "Aruz ve Kafiye ilmi Açısından" şeklinde bir başlık açarak burada daha ziyade âyetler hakkında konuyla ilgili iddialarda bulunan bazı mülhitlere eleştiri yöneltmekte ve onlara cevaplar vermektedir.⁴⁵

Tüm müfessirlerce zikredilen hadis ilmi esasında sünnetin öneminden dolayıdır. Yine Kur'an'da geçmiş milletlere yönelik atıflar, diğer riva-

42 Bu ilimlere dair detaylı bilgi için bk. Taşköprülüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, 1: 206-222.

43 Şehabeddîn Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şehâb alâ tefsiri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 1: 16; Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed (Beyrut: Daru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1988), 164.

44 Abdülhakîm b. Şemseddin Muhammed es-Siyâlkûtî, *Şerhu'l-Beyzâvî*, Melik Abdülaziz el-Amme Kütüphanesi, nr. 1470, 7a; Hafâcî, *Hâşiyet*, 1: 16; İsmüddîn İsmail b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsiri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve ma'ahû hâşiyetü İbni'l-Temcîd*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002), 1: 40. Siyelkûtî farklı olarak dil ilimleri kapsamındaki tarih ilminin tefsirle bir ilişkisi bulunmadığını ileri sürmektedir. Bk. Siyâlkûtî, *Şerh*, 7a.

45 Bk. Mehmet Çiçek, "Tarsûsî'nin Enmüzeu'l-Ulûmu'nda Tefsir", *Turkish Studies* 9/2 (2014): 510.

yet ilimlerini istimdâd kapsamında zikretmeye sebep olmuştur. Kiraat ilminin, Kur'an'ın doğru bir şekilde okunmasına imkân vermesi ve doğru okumanın da öncelikle anlama tesir etmesi dolayısıyla istimdâd kapsamında görülmesi önemlidir.

Önceki başlıkta aktarılan bilgiler arasında Ebû Amr ed-Dânî'nin dikkat çektiği bazı hususlar önemlidir. Müfessirin şahsî ve ahlâkî donanımının haricinde ilmî donanımıyla ilgili malumat arasında önceki müfessirlerin görüşlerinin bilinmesi de zikredilmişti. Bu şart diğer müellifler tarafından zikredilmemektedir. Bu bilgi bir müfessir için olmazsa olmaz bir durumu ifade etmesine rağmen, onun istimdâd kapsamında görülemeyeceği söylenebilir. Zira bu bilgiler hem âyetlerle ilgili olduğundan hem de büyük oranda tefsir literatüründe bulunduğu zaten tefsirin kendi aslî kaynaklarından birini ifade etmektedir. Aksi durumda tefsirin kendi kendinden istimdâd etmesi gibi bir durum ortaya çıkar.

Usulün her ne kadar tefsirin istimdâdından sayılmadığı ve çoğu müfessirin onunla meşgul olmadığı ileri sürülse⁴⁶ de görebildiğimiz kadarıyla istimdâd konusuna değinen müfessirler usulü de zikretmektedirler. Onlara göre usul, tefsirde sadece lafız bahisleri için değil, diğer konular için de önemlidir. Bu konular arasında sünnet, icmâ, kıyas, nesh ve haber teorisi gibi kısımlar hususî olarak zikredilmekte ve istinbat kaidelerine dikkat çekilmektedir.⁴⁷ Bununla birlikte yukarıda görüldüğü üzere fıkhi bazı müfessirler istimdâd kapsamında zikretmemekte, buna dair herhangi bir gerekçeye de yer vermemektedirler. Esasen fikhın konusu mükellefin fiilleriyle ilgili amelî hükümler olması hasebiyle⁴⁸ bu konuların yer verildiği âyetlerde fıkıh ve tefsir aynı noktada buluşmaktadır. Tefsirin alanı, âyet ve onun delalet kapsamıyla sınırlı olduğundan, ilk fakihlerin âyetlerle ilgili fikhî izahlarının esasında birer tefsir olduğu açıkça söylenebilir. Bu noktada tefsir ve fıkhi kesin hatlarla ayırmanın mümkün gözükmediği ileri sürülebilir.

46 Bk. İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1: 12.

47 Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2: 488; İsfhânî, *Mukaddime*, 95; Tûfî, *el-İksir*, 51-52; Nisâbü'rî, *Tefsirü garâibi'l- Kur'an*, 1: 58; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1: 12; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhtâ*, 1: 107-108; İsfahânî, *Envârü'l-hakâiki'r-rabbâniyye*, 12b-13a; Molla Fenârî, *'Aynü'l-ayân*, 87; Kâfiyecî, *Kitabü't-teysîr*, 11; Süyûtî, *el-İtkân*, 866; Taşköprülüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, 1: 463; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, 1: 6.

48 Bk. Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fikh*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2016), 1: 7; Molla Fenârî, *Fuṣûlü'l-bedâyi'*, 1: 15.

Tefsirin kelâmdan istimdâdı temelde delil çeşitleri, Allah'ın zatına, sıfatlarına, fiillerine, onun için neyin vâcip olup olmadığına, nübüvvete ve ahirete ilişkin konular ile bunların aklen temellendirilmesi hakkındadır.⁴⁹ Bu hususta Kâdî Abdülcebâr veciz bir açıklama yapmaktadır. O, müfessirin bilmesi gereken ilimleri zikrettikten sonra şöyle söylemektedir: “[Rivayet, fıkıh, usul ve onların çeşitli] hallerini kişi ancak Allah'ın tek ve âdil olduğunu bildikten sonra [doğru] olarak bilebilir. Dahası onun [öncelikle] Allah için vâcip olan veya imkânsız olan sıfatları, yaptığında iyi olanları, olmayanları, bilakis çirkin olanları da bilmesi gerekir.”⁵⁰ Bilindiği üzere bu konular, kelâm ilmi tarafından ele alınıp tartışılmaktadır.

Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî (ö. 606/1210) ve Cürçânî (ö. 816/1413) gibi bilginler de aynı kanaattedir.⁵¹ Râzî tefsirinde şöyle söylemektedir:

Denî ilim ikiye ayrılır: Usul [kelâm] ilmi ve diğerleri. Diğerlerinin doğruluğu usul ilmine dayalıdır. Çünkü [örneğin] müfessir Allah'ın kelâmının manalarını araştırır. Bu da [öncelikle] Mütakellim, Muhtâr ve Sâni' olanın varlığına [onun ispatlanmasına] dayalıdır. Muhaddis Allah Rasûlü'nün sözünü araştırır. Bu da [öncelikle] Rasûlüllah'ın nübüvvetinin doğruluğuna [onun ispatına] dayalıdır. Fakîh Allah'ın hükümlerini araştırır. Bu da tevhid ve nübüvvete [onun ispatlanmasına] dayalıdır. Sabit olmuştur ki bu ilimler usul ilmine muhtaç olup usul onlara muhtaç değildir... Usul ilminde hedeflenen şey Allah'ın zatı, sıfatları ve fiillerinin bilgisi ile varlık ve yokluğa dair malumatın kısımlarının bilgisidir.⁵²

Bu açıklamalar tefsirin sadece belli konularda kelâmdan yardım almasını değil, aynı zamanda tefsirin zorunlu olarak kelâma dayalı olmasını da ifade etmektedir. Kelâm zorunlu olarak tefsire öncelenmektedir, çünkü tefsire meşruiyet zemini sağlayan ilim kelâmdır. Bunun anlamı şudur: Tefsir Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın anlamıyla meşgul olmaya başlamadan önce, anlamı araştırılacak sözün Allah'ın sözü olduğunun, bundan önce de hem Allah'ın varlığının hem de söz söyleyebilme (kelâm) sıfatının

49 Bk. İsfahânî, *Mukaddime*, 95; Tûfî, *el-İksîr*, 50; Nisâbü'rî, *Tefsirü garâibi'l-Kur'an*, 1: 58; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1: 108; İsfahânî, *Envârü'l-ḥakâiki'r-rabbâniyye*, 13a; Molla Fenârî, *'Aynü'l-a'yân*, 87; Kâfiyecî, *Kitabü't-teysîr*, 12; Süyûtî, *el-İtkân*, 866; Taşköprülüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, I, 463; Âlûsî, *Rûḥu'l-ma'ânî*, 1: 6.

50 Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2: 488.

51 Gazzâlî ve Cürçânî'nin görüşleri için bk. İmam Gazzâlî, *Deliller ve Yorum Metodolojisi*, trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1: 4-5; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 146, 148.

52 Râzî, *Mefâtîḥu'l-ğayb*, 2: 95-96.

bulunduğunun ispatlanması gerekmektedir. Ancak bunların ispatı yapıldıktan sonra tefsir bu müsellem ilkelere dayalı olarak Allah'ın sözü olan Kur'an'ın anlamını soruşturabilir. Böylelikle tefsir, murad açısından araştıracağı kelâmın, "Allah'ın kelâmı" olduğunu kelâm ilminden ispatlanmış bir ilke olarak almakta, anlam soruşturmasını bunun üzerine dayanarak yapmaktadır. Klasik kabule göre sadece tefsire değil, diğer şer'î ilimlere de kelâm ilmi bu anlamda ilke vermekte ve kendisi onlara nazaran tümel ilim konumunda olmaktadır.

Yukarıdaki yaklaşımda kelâmdan tefsire doğru bir geliş süreci hâkimdir. Buna göre müfessirin tefsire başlamadan evvel onun meşruiyet zeminini oluşturan Allah'ın varlığı, sıfatları ve özellikle mütakellim oluşu hakkında ispatlamalar yapılması gerekmektedir. Allah'ın varlığı, sıfatları, nübüvvet vs. konular ispatlanırken geliştirilen nazarî sistem, aynı zamanda bu konulara temas eden âyetlerin delalet yönlerini de belirlemektedir. Kelâmın verileri o âyetlerin teviliyi şekillendirmektedir. Bu sebeple müfessirin özellikle müteşâbih âyetlerin anlaşılması durumunda aklî ilke ve çıkarımlarla o âyetlerdeki problemleri aşan kelâm ilmini öğrenmesi gerekmektedir. Burada kelâm ilminin en önemli yönetsel farklılığı aklî ilke ve çıkarımlarla soruşturmalarını yürütmesidir.⁵³ Sözelimi bir müteşâbih âyet, anlaşılma problemi içerdiğinde âyetin nasıl tevil edileceğini belirleyecek harici bir veriye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu da aklî ilke ve çıkarımlar olarak temayüz etmektedir. Râzî müteşâbih bir âyetin, zahirine göre anlaşılamayacağına dair aklî bir muarızın bulunması durumunda en kesin yöntemin aklın esas alınıp naklin tevil edilmesi olduğunu söylemektedir. Ona göre, "Çünkü akıl, naklin esasıdır. Aklî delillerle Sâni'nin varlığı, ilmi, kudreti ve peygamber göndermesi ispatlanmazsa nakil [onun doğruluğu] sabit olmaz."⁵⁴ Mezkûr konulardaki aklî delil ve çıkarımları da kelâm

53 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12: 7; İbn Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 2: 820, 827, 832.

54 Râzî bu konuda şöyle demektedir: "[Birbiriyle zıtlık oluşturan aklî ve naklî] iki delilin ya her ikisiyle amel ederiz. Ya her ikisini terk ederiz. Ya nakli akla tercih ederiz. Ya da akli esas alır nakli tevil ederiz. Birincisi batıldır. [Eğer bu kabul edilirse örneğin] tek bir şeyin aynı anda bir mekânda hem olduğunu hem de olmadığını kabul etmek gerekir. Bu imkânsızdır. İkincisi de imkânsızdır. Çünkü bu iki zıt delilin birlikte terk edilmesi anlamına gelir ki bu da batıldır. Üçüncüsü de batıldır. Çünkü akıl naklin esasıdır. Aklî delillerle Sâni'nin varlığı, ilmi, kudreti ve peygamber göndermesi ispatlanmazsa nakil [onun doğruluğu] sabit olmaz. Bu sebepten akla yöneltilecek eleştiri aklın ve naklin birlikte eleştirilmesini gerektirmiş olacaktır. [O halde] geriye aklın doğruluğundan kesin olarak emin olmamız ve naklin de teviliyle meşgul olmamız kalmakta-

(usul) ilminin sağladığı yukarıda ifade edilmişti.⁵⁵

Kelâmın haricinde klasik dönemde, metafizik de diğer ilimlere ilke vererek tümel bir ilim olma iddiasındadır. Ancak metafiziğin, tefsirin istimdâdı kapsamında zikredilmediği görülmektedir. Kısaca bunun nedenlerine de temas etmek gerekmektedir. Bilindiği üzere metafizik, konusu “var olması bakımından varlık” olduğundan, diğer bir ifadeyle en geniş konuya sahip olduğundan en üstün ilim olarak kabul edilmektedir. En üstün kabul edilen bu ilim, tikel ilimlere ilkelerini vermektedir. Metafiziğin meseleleri arasında Allah’ın varlığı ve sıfatları gibi hususlar da incelenmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla metafizik, kendi konusuna dâhil olan bu meselelerin varlığına ve ispatına dayanan şer’î ilimlere de ilkelerini vermiş olmaktadır. Fakat müfessirler tefsirin ilgili konularda istimdâd ettiği kaynağı metafizik değil de kelâm olarak zikretmektedirler. Çünkü kelâm zamanla onun işlevini gerçekleştirebilecek bir mahiyete dönüşmüştür. İlerleyen süreçte kelâmcılar metafiziğin ve kelâmın konularını mezcetmişlerdir.⁵⁷ Kâtib Çelebi bu süreci kısaca şöyle ifade etmektedir:

dır. Bu istenileni [elde etmede] kesin bir delildir.” Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 12: 7. Benzer görüşler için bk. Râzî, *el-Maḥşûl*, 1: 147; Fahreddin er-Râzî, *Allah’ın Aşknlığı*, trc. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 198-199.

55 Burada taktim edildiği veçesiyle kelâmın tefsire öncelenmesi, tefsiri yönlendirmesi kabulünün, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi selefi düşünceye mensup âlimler tarafından sorun teşkil edeceği, daha açıkçası kabul edilmeyeceği düşünülebilir. Nitekim İbn Teymiyye’nin Allah’ın varlığı, sıfatları, ahiret ve nübüvveteye ilişkin âyetlerin tevili konusunda Eşârlilik, Mâtürîdîlik, Batınlık, Mu’tezile, Cebriye, Mürcie, İhvan-ı safâ vs. düşünce ekollerine karşı eleştiri yönelttiği ve ilgili âyetlerin tevili konusunda selefi bir tavır takındığı tespit edilmektedir. Konuyla ilgili çalışmalarda İbn Teymiyye’nin temelde kelâmî, felsefî, batınî ve irfânî tevillere karşı çıktığı, ilgili âyetlerin yorumunda Kur’an ve sünnete dayalı tevillere, nazar ve istidlâlâ karşı çıkmayarak bizzat tevil yaptığı ifade edilmektedir. Ona göre bu gibi âyetlerde merkezde salt akıl ve mükâşefe değil, Kur’an ve sünnete dayalı olarak fikir yürüten ve onların yönlendirmesinde olan akıl bulunmaktadır. O, buna göre akıl ve naklin çatışması kabulüne farklı bakmakta, böyle bir durum söz konusu olduğunda aklın değil naklin esas olduğunu düşünmektedir. Kur’an ve sünnete dayalı akıl yürütme şeklindeki epistemik kabulüyle İbn Teymiyye ve takipçilerinin oluşturduğu bu yöntem “selefi kelâm” ifadesiyle tabir edilmektedir. [Bu tespitler için bk. Mustafa Öztürk, “Tefsir Geleneğinde Seleflilik Ekolü”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2 (2015): 217-218, 229, 232-234, 238 vd.; Erkan Kurt, “İbn Teymiyye’nin Selefi Kelâmı: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz”, *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017): 81-105.] Dolayısıyla onların düşüncesinde de âyetlerin aklın, nazar ve istidlâlîn kullanımıyla tevil edilmesi durumu söz konusudur.

56 Bk. İbn Sînâ, *Metafizik*, trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 14-48.

57 Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 831-832.

Müslümanlar hikemî ilimlerdeki şeriata muhalif olan hususları gördüklerinde akîdevî meseleler için bir sanat (fen) geliştirdiler. Daha sonra bu, kelâm ilmi olarak şöhret buldu. Muahhar muhakkik ulema şiddetli ihtiyaçtan dolayı felsefeden şeriata aykırı olmayanları aldı ve onları kelâmla birleştirdi. Onların kelâmı böylece İslâmî felsefeye dönüştü.⁵⁸

Bu durum kelâmın konusunun, metafiziğin konusunu içerecek tarzda genişlemesini sağlamıştır.⁵⁹ Böylece şer'î ilimlerin ilkelerini aldığı kaynak metafizikten, şer'î ilim olan kelâma kaydırılmış olmaktadır. Kelâmın hem şer'î ilim hem de kuşatıcı bir konuya sahip olması tefsirin, ilgili hususta metafizikten istimdâd etmesine mahal bırakmamaktadır. Bu durum, istimdâd kapsamında metafiziğin değil de kelâmın zikredilişinin gerekçelerinden birini oluşturmaktadır.

Buna mukabil bazı İslâm filozofları felsefî verilerle âyetlerin tevil edilmesi gerektiğini düşünmüş ve bunun pratiğine dair örnekler vermişlerdir.⁶⁰ Sözelimi İbn Rüşd'e (ö. 595/1198) göre Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanmasında felsefî nazariyelerin bir rolünün bulunduğu; burhânî yöntemlerle tevil edilmesi gereken âyetlerin tevilinin, sadece burhân ehli filozoflarca yapılması gerektiği ifade edilmektedir.⁶¹

Metafizikle ilgili konuları içeren âyetler, diğer bir ifadeyle itikadî içerikteki âyetlerde ifade edilen hususlar, dinî ilimler tarihinde bir başka ilim tarafından da konu edinilmiştir. Bu konuları temelde araştırma alanı içerisinde gören tasavvuf metafiziği, bu yönüyle ilgili âyetlerin anlaşılmasında bir tümel ilim iddiasıyla ortaya çıkmış, bilahare kelâmla birlikte tefsirin istimdâdı kapsamında zikredilmiştir.

Önceleri tasavvuf, araştırma konusu olarak ahlâk konularını benimsemekte, bunları da temelde Kur'an ve sünnete dayalı olarak gerek keşf gerekse de istinbat yoluyla tespit etmekteydi.⁶² Bu konularda tasav-

58 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z- zünûn*, 1: 683.

59 Kelâm ve Metafizik'in konularını krş. İbn Sînâ, *Metafizik*, 14-48; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 1: 134-145.

60 Bk. İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 175-192.

61 Bk. Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 190-192; İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında* (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 162. Müfessir, muhaddis ve fakihlerden felsefeye yöneltilen eleştiriler için de ayrıca bk. Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, 183-202.

62 Bk. Ebû Nasr Serrâc et- Tûsî, *el-Lum'a: İslâm Tasavvufu*, trc. H. Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 14-16, 22-23.

vufa istimdâd kısmında zühd, ahlâk⁶³ veya açıkça tasavvuf ismiyle atıf yapılarak yer verilmektedir. İbn Arabî ile başlayan süreçte tasavvufun konusunun genişlediği, Konevî'nin çabalarıyla sistemli bir tümel ilim olarak inşa edildiği ifade edilmektedir. Bu süreçte konusu bizzat Hakk'ın kendisi olan tasavvuf metafiziği diğer şer'î ilimlere ilkelerini verme iddiasıyla ortaya çıkmış olmaktadır.⁶⁴ Fenârî yukarıda ifade edildiği üzere tefsirin, akâid konularının nazar yoluyla ele alınması hedeflenirse kelâmdan; keşf ve ilham yoluyla ele alınması, daha doğrusu ispatlanması istenirse tasavvuf metafiziğinden yararlanacağını dile getirmektedir. Böylelikle tefsirin istimdâdında hem ilkelerini alacağı hem de ilgili âyetleri yorumlarken yararlanacağı iki tümel ilim zikredilmiş olmaktadır. Nitekim bu yönüyle tefsirin tasavvuf metafiziğinden de yararlandığı ve ilkelerini ondan alan tefsirlerin ortaya çıktığı görülmektedir.⁶⁵

Görüldüğü üzere, metafizik konularda, tefsirin dayandığı ilimlerin kelâm ve tasavvuf metafiziği olduğu düşünülmektedir. Tefsir için her iki ilmin kaynak gösterilmesinin nedenlerinden bir diğeri, her iki ilmin de şer'î olmasıdır. Bir ilmi şer'î yapan temel özellik, onların külli ilkelerinin yüklemelerini nasların oluşturmasıdır. Diğer bir ifadeyle, onların İslam kanunlarına dayalı olmasıdır.⁶⁶

Mantık ilmi, Nisâbûrî hariç kimse tarafından istimdâd kapsamında zikredilmemektedir. Nisâbûrî tefsir için mantığın hem tasavvur hem de tasdik kısmının önemli olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Mantığın bir alet ilmi olarak istimdâd kısmında açıkça zikredilmesi gerekirdi. Zikredilme-

63 Klasik dönemde ahlâk ilmiyle felsefî ilimlerden olan ahlâk felsefesi kastedilmektedir. [Bk. Taşköprülüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, I, 368-369.] Fakat tefsirin istimdâdı kapsamında ahlâk ilmiyle atıf yapılanın, ahlâkî meseleleri konu edinen tasavvuf olduğu söylenebilir.

64 Bk. Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 16-20 vd; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), 31-67 vd.; Ekrem Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleriyle Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016): 17, 20-25.

65 Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî'nin, Fatiha sûresi tefsirleri bu duruma örnektir.

66 Bk. Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürçani'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 192-192; Muammer İskenderoğlu, *Molla Fenârî'de Tasavvuf Metafiziği* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 10.

67 Nisâbûrî, *Tefsirü ğarâibi'l- Ğur'ân*, 1: 57.

me nedenlerinden biri, bazı âlimlerin mantık hakkındaki olumsuz kanaatleri olabilir. Nitekim Süyûtî, mantık kaidelerini Kur'an'a tatbik etmenin haram olduğunu belirttiikten sonra, bazı âlimlerin mantık ilmini mubah gördüğünü, bazılarının da buna cevaz vermediğini söylemektedir.⁶⁸ Ancak tefsir tarihinde önde gelen bazı müfessirlerin, tefsirlerinde mantık kurallarından yararlandığı tespit edilmektedir.⁶⁹ Bununla birlikte istimdâd kısmında kelâm ve usul ilimleri zikredildiğinden mantığın hususî olarak zikredilmesine gerek görülmemiş olabilir. Nitekim erken dönemden beri kelâm ve usul'ün mantığı zaten alet ilmi olarak kullandığı ve mantığın hem tasavvur hem de tasdik kısımlarının bunlar üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir.⁷⁰ Ayrıca Tûfî'nin, tefsir usûlü kabilinden yazdığı *el-İksir*'in bazı kısımlarında mantık kavramlarını tanıttığı görülmektedir.⁷¹

Hemen hemen tüm müelliflerce zikredilen mevhibe ilminin ne olduğuna ve onunla neyin kastedildiğine de değinmek gerekmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu ilme istimdâd kapsamında ilk olarak Râgıp el-İsfahânî yer vermektedir. İsfahânî, onu Allah'ın bildikleriyle amel eden kimseleri varis kıldığı ilim olarak tarif etmektedir. Bu bağlamda atıf yaptığı bazı âyet ve rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla onun vurguladığı husus, kişinin sahip olduğu doğru bilgiler uyarınca salih amellerde bulunması, ilim-amel birlikteliğini sağlaması ve böylece Allah'ın ona âyetleri daha iyi anlayabilecek bir idrak yetisi vermesidir.⁷² Süyûtî bu yetinin ancak birtakım nefsi terbiye ve tezkiyelerden geçildikten sonra elde edilebileceğini ifade etmektedir. O, Süfyân es-Sevrî'den (ö. 161/778) nakledilen bir rivayete yer vermekte ve rivayette de aksi durum söz konusu olursa Al-

68 Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *et-Taḥbîr fi 'ilmi't-tefsir*, thk. Fethi Abdülkadir Ferid (Riyad: Daru'l-ulûm, 1982), 326.

69 Bu müfessirler arasında Gazzâlî, Râzî, Beyzâvî, Fenârî, Ebüssuûd, Ebû Said el-Hâdimî, Tarsûsî, Âlûsî ve İbn Âşûr gibi müfessirler görülmektedir. Bk. Abdülkerim Seber, "Mantık İlminin Kur'an'ı Anlamadaki Önemi ve Klasik Tefsirlerdeki Tezahürü", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 27 (2012): 118-123; Harun Bekiroğlu, "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfal Süresinin 23. Âyetini Tefsiri", *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015): 54, 61-77; Çiçek, "Tarsûsî'nin Enmüzeu'l-Ulûmu'nda Tefsir", 510.

70 Bk. Ali Çetin, "Mantık, Kelâm ve Usul-u Fıkıh İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015): 699-702, 711-712; A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 138-140.

71 Bk. Tûfî, *el-İksir*, 84-85.

72 İsfahânî, *Mukaddime*, 95-96.

lah'ın kişiden âyetleri anlama yetisini çekip alacağı ifade edilmektedir.⁷³ Böylece mevhibe ilmiyle ilerleyen süreçte farklı durumların kastedildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Molla Fenârî bu ilmi, nefsî terbiye ve tezkiye eğitiminden geçen sûflerin ilâhî ve rabbânî ilhamla elde ettikleri ilim olarak görmektedir.⁷⁴ Bu durumda vehbî ilim tüm müfessirlere değil, sadece gerekli eğitimden geçen sûflere has bir ilim olarak kalmaktadır. Konuya ilişkin değerlendirme de bulunan Âlûsî ise mevhibe ilmini tefsir için aslî olarak gerekli ilimlerden görmemektedir. O, bu ilmin esasında âyetlerdeki sırlara erişmek için gerekli olabileceğini, yoksa aslen âyetlerdeki manaların anlaşılmasında kendisine ihtiyaç duyulmayacağını ifade etmektedir.⁷⁵ Ona göre bu ilim daha ziyade âyetlerdeki 'sırlara' ulaşmak için geçerlidir. Bu yaklaşımlardan anlayabildiğimiz kadarıyla mevhibe ilmiyle, ilkin her müfessirin ilim-amel birlikteliğini muhafaza etmesi, bu yönüyle de Allah'ın ona güçlü bir anlama yetisi vereceği vurgusu söz konusuysen, sonraları onun anlamı nefsî terbiyeden ve riyazetten geçen müfessirin rabbânî ilhamla âyetlerdeki derin anlam ve sırlara ulaşmasını ifade edecek şekilde genişlemiştir. Sadece gerekli eğitimden geçen müfessirlerle, daha doğrusu sûfî müfessirlerle de sınırlı hale gelmiştir.

Son olarak, istimdât kapsamında görülen vücûd ve mevcûdât ilmine değinebiliriz. Sadece Tûffî'nin istimdât kapsamında zikrettiği vücûd ve mevcûdât ilmi, ona göre hikmet ilmini ve kapsamındaki ilimleri içermektedir. Ona göre âyetler bu ilimlerin müstakil olarak araştırma konusu edindiği varlıklara atıf yapmaktadır. İlgili âyetlerde dikkat çekilen hakikatin daha iyi idrak edilebilmesi için o ilimlerin verilerinin yorum sürecinde kullanılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu hususa Tûffî, Kur'an'da yerin, göklerin, gezegenlerin, yıldızların, canlıların, madenlerin, dağların, denizlerin, ateş-hava-su-toprak gibi unsurların düşünülmesine dikkat çeken âyetlerin bulunduğunu söyleyerek işaret etmektedir.⁷⁶ Bu yaklaşım Tûffî'den önce Gazzâlî ve Râzî tarafından da dile getirilmektedir.⁷⁷ Anlaşılacağı üzere bu durumda tefsirin birçok ilimden yararlanması

73 Süyûtî, *el-Itkân*, 866-867.

74 Molla Fenârî, *'Aynü'l-â'yân*, 87.

75 Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, 1: 6.

76 Tûffî, *el-İksir*, 49-50.

77 Bk. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî (Beyrut: Daru lhyâi'l-Ulûm, 1990), 35-47; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14: 126-127. Kur'an tefsirinde birçok ilim dikkate alınması gerektiği meselesine

gerekecektir. Fakat bu kabul tefsirin istimdâd edeceği ilimlerin sınırsızlaşması ve o ilimlerle ilişkisinin ölçüsünün ne olacağı sorununu gündeme getirmektedir. Özellikle bu yaklaşımdan dolayı olsa gerek Kâfiyecî, ulemanın tefsirin istimdâdı konusunda ihtilaf ettiğini ifade etmektedir. Onun ifadelerine göre bazı âlimler bu ilimlerin sayısız olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁸

3. TEFSİRİN KENDİNE ÖZGÜ FAALİYETİ VE İLİMLERLE İLİŞKİSİNİN KEYFİYETİ

Bu başlık altında ilkin, tefsirin ne yaptığına ilişkin tespitlerden hareketle diğer ilimlerle ilişkisini değerlendirmeye çalışacağız. Nitekim yukarıda tefsirin istimdâdı babında zikredilen ilimlerin genel olarak lafzî, aklî veya manevî ilimler şeklinde tasnif edildiği görülmektedir. Bu ilimlerin lafızla veya manayla ilgili olanlar şeklinde değil de tefsirin işlevine göre ele alınıp ayrıştırılması onun ilişkili olduğu ilimler meselesini, ehem-mühim açısından daha anlaşılır bir zemine yerleştirecektir. İkinci olarak istimdâd olgusu, bu kapsamda zikredilen ilimler olmaksızın tefsir yapılamayacağı düşüncesini ihtiva etmektedir. Bu durum da tefsir faaliyetinin diğer ilimlerin bilinmesiyle doğrudan ortaya çıktığı sonucuna götürmekte ve bir disiplin olarak tefsirin ayrıca ne yaptığını belirsizleştirmektedir.

Kaynaklara bakıldığında tefsirin konusunun Kur'an veya Allah kelâmı olduğu, onu özellikle anlamı, diğer bir ifadeyle Allah'ın orada kastettiği muradı açısından araştırdığı ifade edilmektedir.⁷⁹ Burada zikredilen 'murad' ve 'kelâm' ifadeleri son derece önemli kavramlar olup tefsirin araştırmasıyla ilgili işlevinin mahiyetini büyük oranda yansıtmaktadır.

'Kelâm/söz' ifadesi, bir konuşan tarafından belli bir dilde ve belli bir bağlamda sarf edilen bir cümleye karşılık gelmektedir. Söz/kelâm, konuşanın kastını içermektedir. Buna göre sözdeki kastın elde edilmesi, evveleminde o sözün, dile getirildiği dil ve bağlam içerisinde anlaşılmasını gerektirmektedir. Allah'ın bir kelâmı/sözü olan Kur'an da bilindiği üzere

klasik dönemde Şâtübî farklı açılardan eleştiri yönelmekte, İbn Âşur da aynı bağlamda Şâtübî'yi eleştirmektedir. Bk. Şâtübî, *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi*, trc. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayınları, 2010), 3: 361, vd; İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 44-45.

78 Kâfiyecî, *Kitabü't-teysîr*, 10.

79 Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 22; Molla Fenârî, *'Aynü'l-a'yân*, 4-5; Taşköprülüzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, 1: 431.

belli bir dönemin dil özellikleriyle belli bir tarihsel bağlamda vahyedilmiştir. Tefsirin işlevi olarak Kur'an'da ve âyette Allah'ın kastettiği muradın tespit edilmesi, öncelikle Kur'an'ın, vahyedildiği dilde ve bağlamda anlaşılmasına çalışılmasını gerektirmektedir.⁸⁰ Böylelikle tefsirin murad araştırmasının, Kur'an ve lafızlarının öncelikle nüzûl bağlamındaki delatleriyle sınırlı olduğu söylenebilir. Vahyedildiği dil ve bağlam çerçevesinde âyet ve lafızlar, müfessirin, murada ulaşmaya ve onu tespit etmeye çalıştığı yegâne zemin olup tefsir ilminin konusunu ifade etmektedir. Tefsirin bahsedilen konusu ve onu öncelikle aslî dil ve bağlamda araştırma boyutu, evveleminde onun hangi ilimlerle ilişkili olduğunu da belirlemektedir.

Buna göre müfessirin istimdâd edeceği temel ve en önemli ilimler dil-edebiyat ile rivayet ilimleridir. Kısaca bunları lügat, iştikak, sarf, nahiv, beyân, bedî', meânî, usul, mantık, siyer, hadis ve tarih (Arap, İslâm ve dinler tarihi) olarak zikretmek mümkündür. Burada zikredilen mantık ve usul ilminin daha ziyade elfâz bahisleri, icmâ, haber teorisi ve tasavvurât kısımlarının önemli bir fonksiyon icra edeceğine ayrıca dikkat çekmek gerekir. Bu ilimlerdeki araştırmalar müfessirlerin, âyetlerin edebî-gramatik tahlillerinden başlayan murad araştırmalarında birinci derecede etkili olan ilimleri ifade etmektedir. Bu açıdan klasik dönemde de çoğu müfessirin dil-edebiyat ilimleri ile rivayet ilimlerini ittifakla şart koşmaları anlamlıdır. Vahyedildiğinde anlamı anlaşılan ve pratize edilen bir söz olarak Kur'an'ın içerdiği temel anlamın keşfedilmesi için ilgili ilimlerin öncelikli öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte o temel anlamı tespit ettikten sonra onun açıklanması ve yorumlanması gerekmektedir. Bu gerekliliği oluşturan en önemli sebeplerden biri âyetin ifade ettiği anlam ve mesajın sonraki muhataplara daima yorumlanarak aktarılmasına ihtiyaç duyulmasıdır. Lafızların müsemmalarının, hayata ve varlığa bakışın değiştiği bir zaman diliminde farklı sosyal ve kültürel dolayımarda yaşayan insanların, bir sözü ve ondan kastedileni aynı ölçüde idrak edebilmelerini düşünmek mümkün değildir. Onların ilgileri, birikimleri, korku ve beklentileri, olaylara ve

80 Bk. Düccane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2013), 63; Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 16-19, 60-63, 124-126; Mustafa Öztürk, *Tefsirin Hâlleri* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 39; Halis Albayrak, "Tefsir İlminin Sınırlarına Dair", *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 81-83.

varlığa bakışları dikkate alındığında ancak ilgili sözün anlamı insanlar için anlamlı ve anlaşılır hale gelecektir. Nitekim insanların yaşadıkları zaman ve mekânın siyasal-sosyal-kültürel ve bilimsel farklılıkları, onların düşünce ve algılayışlarını şekillendirerek etkilemektedir. Bir müfessirin Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarıyla ilgili âyetlerin ne ifade ettiğini çağdaş muhataplarına beyân edebilmesi için o çağın muhataplarının zihin dünyasını meşgul eden ilgileri, sorunları, nazariye ve iddiaları dikkate alması gerekmektedir. Yine örneğin kıssaların, buralarda yer alan kimi şahıs veya olayların tarihsel gerçekliğine dair birtakım iddia ve yaklaşımlar söz konusuysen, okuyucunun bu yaklaşımlardan zihnini arındırarak âyetleri anlaması mümkün değildir. Bu durumu göz ardı eden müfessirin yaptığı izahlar yetersiz kalacağı gibi muhataba âyetin tam bir beyânını sunduğu da söylenemez.

Buna göre birtakım ilimlere dayalı olarak tefsirde tespit edilen, diğer bir deyişle keşfedilen aslî anlamın zamanın ve mekânın getirdiği farklılık ve yeniliklere göre tekrar işlenerek yorumlanması gerekiyorsa bu durum, tefsirin dil ve rivayet araştırmalarının haricindeki ilimlerin veri ve nazariyelerini de dikkate almasını gerektirmektedir. Böylece ikinci aşamada söz konusu olan beyânın gerçekleşmesi için diğer ilimlerden istimdâd edilmesi de önemli hale gelmektedir. Nitekim dil, düşünce ve dış dünya değişiyorsa, bu değişim yorumu gerekli kılmaktadır. Yorum da temelde ona imkân sağlayan ilimlerin verileriyle söz konusu olabilmektedir. O halde tefsirin yorum sürecinde kullanacağı ilimler çoğalmakla birlikte, bunlar arasında kelâm, tasavvuf, fıkıh, sosyal bilimler ve doğa bilimleri zikredilebilir.

Burada dikkate aldığımız hususlardan biri, yorum sürecine imkân verecek olan ilimlerin önem ve işlevinin, esasında birinci düzeydeki işlevin gerçekleşmesinden sonra ortaya çıkmasıdır. Daha açıkçası yorum sürecinde kullanılan ilimlerin, tespit edilen temel anlamın belirlenmesinde değil, yorumlanmasında etkin kılınması gerekmektedir. Buna göre tefsirde aslî olarak tespit edilen anlam ihlal edilmeksizin, merkeze konarak yorumlama süreci işletilmelidir.⁸¹ Bize göre yorum sürecine imkân veren ilimler arasında kelâm, tasavvuf metafiziği gibi tümel addedilen ilimler de bulunmaktadır. Klasik dönemdeki yaklaşımda bu ilimlerden tefsire doğru

81 Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 193-194; Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, 62; Süleyman Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*, (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 183-187.

bir süreç hâkimdi. Aslî anlamın tespitinde de bu ilimler tefsir için yönlendirici bir değerde görülmüştür. Diğer bir ifadeyle bu ilimler tefsire öncelenmiştir. Nitekim nazar veya mükâşefe yoluyla önce Allah'ın varlığı ve sıfatları -özellikle kelâm sıfatı- ispatlandıktan sonra ancak ikinci aşamada Kur'an'ın tefsiriyle meşgul olunmalıdır. Allah'ın varlığı, sıfatları, nübüvvet vs. konular ispatlanırken geliştirilen nazarî sistem aynı zamanda bu konulara temas eden âyetlerin delalet yönlerini de belirlemektedir. Bu konuda mezkûr ilimlerin verdiği ilkelere göre ilgili âyetler tevil edilmektedir. Böylece süreç kelâm veya tasavvuftan tefsire doğru seyretmekte, aslî anlam düzeyinde tefsir yönlendirilmektedir. Kısaca ifade edilecek olursa, mezkûr tümel ilimler tefsirin konusunu sadece varlık bilgisi açısından ispatlamamakta, bu konuyla ilgili metafizik meseleler hakkında belirlediği önermeler de ilgili âyetlerin tefsirini etkilemektedir. Bu bağlamda, kelâmî birçok kabulün ilgili âyetlerin tefsirinde nasıl etkili olduğu hatırlanmalıdır.

Bu yaklaşım biçimine karşın kelâm veya tasavvuf metafiziğinin gelişip sistemleşmesinden çok daha önce Müslümanlarca Kur'an'ın Allah kelâmı olarak görüldüğünü ve anlaşılıp yaşanan bir söz olduğunu dikkate alabiliriz. Özellikle metafizik âyetlerin temel anlam düzeyinde anlaşılmasında tefsirin mutlak surette kelâm veya tasavvufun yönlendirmesiyle işlediği düşünülecek olursa bu âyetlerin, kelâm veya tasavvuf metafiziğinin kendi nazariyelerini sistemleştirdiği sonraki asırlara kadar muğlak bir şekilde kaldığı ihtimali belirecektir. Hâlbuki bu âyetler ilk muhataplar tarafından temel anlam düzeyinde anlaşılmıştır. Öyleyse öncelikle ilgili âyetlerin aslî anlam düzeyinde içerdikleri manaların tespit edilmesi gerekmekte, bunların içerdikleri Allah ve sıfatları gibi metafizik konuların farklı yöntemlerle ispatlanması, varlık bilgisinin ortaya konulması ve temellendirilmesi ikinci aşamada söz konusu olmaktadır. Nitekim belli bir dil ve belli bir bağlamda vahyedilen, dahası ilk muhataplarca anlaşılacak hemen pratize edilen bir söz olarak Kur'an'ın anlamsal delaleti ile tespit edilen bu anlamın doğrulanmasını ve farklı nazariyelere göre temellendirilmesini iki ayrı durum olarak görmek gerekmektedir. Sözgelimi kelâm ilminin aklî çıkarımlarla Allah'ın varlık bilgisini ve hiçbir şeye benzemediğini tespit ettiği, bunu bir ilke olarak ortaya koyduğu, daha sonra bu ilkeye göre haberi sıfatların bulunduğu âyetlerin teşbih ve tecsim düşüncesine düşmeden tenzih edilerek tevil edilmesine imkân sağladığı söylenemez. Zira Allah'ın var olduğu ve mütekellim sıfatına sahip olduğu ilk

muhataplarca kabul edilmiş, onun hiçbir şeye benzemediği bilgisi de hazır verili bir şekilde nasta zaten belirtilmiş⁸² ve sahâbe de ilgili âyetlerin tenzih edilerek anlaşılması gerektiği bilincine sahip olmuşlardır.⁸³ Tefsir bu anlayışı tespit ettikten sonra, daha açıkçası ilgili âyetlerin vahyedildiği bağlamda ne tür anlayışlara karşılık geldiğini ve tenzih çerçevesinde delâletlerini belirledikten sonra ortaya çıkan bu bilgiyi kelâm, aklî ilke ve çıkarımlarla doğrulamakta ve temellendirmektedir. Allah nasıl vardır, neden hiçbir şeye benzemez veya bir şeye benzemekten neden tenzih edilmesi gerektiği sorularını sorarak aklî cevaplar üretmekte ve nazarî bir sistem inşa etmektedir.⁸⁴

Allah ve sıfatlarıyla ilgili konuları içeren âyetler belli düzeyde ilk muhataplarca anlaşılmuştur. Çünkü Kur'an'ın söz olması, muhkem olsun müteşâbih olsun tüm âyetlerinin temel anlam düzeyinde anlaşıldığını zorunlu olarak içermektedir. Nitekim ilk muhataplar bu sözden anladıklarına göre itikadî, ahlâkî ve amelî düzeyde hayatlarını değiştirip şekillendirmişlerdir. Tefsir belli düzeydeki bu anlamı dil ve rivayet ilimleriyle ortaya çıkarıp, zamanın yeni bilimsel gelişmeleriyle kendini revize eden kelâm ve diğer ilimlerden yardım alarak aslî anlamın beyânını, farklı bir ifadeyle açıcı-temellendirici yorumunu yapar. Bu mülâhazalara göre kelâm veya diğer ilimlerin tefsiri yönlendirmesi ancak tefsirin yorumsal işlevi sürecinde etkin rol oynamaktadır. Tefsirin aslî anlamı ortaya çıkartması sürecinde, diğer bir deyişle onun keşfedici-yorumsal işlevi sürecinde etkin ve yönlendirici olan ilimlerin sadece dil ve rivayet ilimlerinden ibaret görülmesi gerekmektedir.

Tefsirin istimdâdı meselesi bizi, ayrıca şöyle bir sorunla karşı kar-

82 eş-Şûrâ 42/11.

83 İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 26. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada da şu sonuca varılmıştır: "Sahabeden özellikle İbn Abbas'a atfedilen yorumlarda tenzihçi denebilecek bir yaklaşım sergilenmiştir... Gerek İbn Abbas'a gerekse tabiînden Mücâhid, İkrime, Dahhâk, Katâde, Hasan el-Basrî, Zeyd b. Eslem gibi müfessirlerin haberî sıfatlarla ilgili yorumlarına bakıldığında, söz konusu yorumların selefî anlayıştan ziyade Mû'tezilî ve müteahhirîn dönemi Ehl-i Sünnet kelâmcılarının benimsediği tevilci yaklaşımla örtüştüğü görülür." Bk. Turan Erkit, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2009), 92.

84 Allah'ın zatı konusunda tecsim ve teşbih fikrini savunanların bu konuda ileri sürdükleri aklî izahlara karşı Allah'ın tenzih edilmesi gerektiğine dair de başka aklî izahlar üretilmektedir. Bk. Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, 27-98 vd.

şıya getirmektedir: Tefsir için gerekli ilimlerin zikredilmesi onun daima diğer ilimlerin yöntem ve nazariyelerine göre tefsir yaptığı anlamına mı gelmektedir? Eğer tefsir diğer ilimlerle gerçekleşiyorsa, diğer ilimlerin bilinmesi doğrudan bir tefsir faaliyetini ortaya çıkarır mı? Kanaatimizce ister hakiki ister itibarî olsun varlıklar hakkında müstakil olarak araştırma yapan ilimlerin ortaya koyduğu veriler ile bu verilerin âyetlerle ilişkilendirilmesi, oradaki muradın keşfedilip beyân edilmesi için tatbik edilmesinin, iki farklı iş olarak birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Daha açıkçası örneğin genelde Hicaz'da özelde Medine ve çevresindeki Yahudi tarihi, inancı, ritüelleri, sosyal ve siyasal hayatları hakkındaki tespitler (veya önermeler) müstakil bir tarih ve dinler tarihi çalışmasıyken, bunların ilgili âyetlerin anlaşılmasında kullanılması bir tefsir faaliyetine karşılık gelmektedir. Tefsirin bu özelliği, yani tatbik faaliyeti dikkate alındığında; fikhî, lügavî, işârî, kelâmî, felsefî veya edebî gibi birtakım sıfatlarla tasnif edilen tefsir eserlerinin kelâm, felsefe, edebiyat, fıkıh vb. alalara ait eserler değil de bizzat tefsir kitapları olduğu anlaşılır.

Tefsir ilminin, murad araştırması yaparken, kendine has birtakım anlama-yorumlama teknik ve yöntemlerine sahip olduğu da hatırlanmalıdır. Diğer ilimlerin verileri kullanılırken, yukarıda da ifade edildiği üzere müfessir evvelemerde belli bir dil ve bağlam içerisinde vahyedilen sözün anlamını araştırdığının farkındadır. İstimdâd ettiği verileri bu anlamın ya keşfedilmesi ya da beyân edilmesi sürecinde kullanır. Müfessir, tefsir sürecini tefsir usûlünün ayrıca diğer kurallarını gözeterek işletir. Onun için örneğin âyetin konusal olarak ihtiva ettiği hususun, Kur'an bütünlüğünde ne ifade ettiği (metin için bağlam), anlamın gerek siyâk ve sibâka (metin içi yakın bağlam) gerekse de nüzûl ortamındaki durumlara (metin dışı bağlam) göre nasıl olacağı hususu, dikkat edilmesi gereken temel ilkelerden biridir.⁸⁵ Müfessir tefsir sürecinde kullandığı malzemeleri, sadece diğer ilimlerden temin etmez, onun da ayrıca garîbu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, eşbâh ve nezâir, esbâb-ı nüzûl vb. Kur'ân ilimleri literatürü; nüzûl dönemi dil ve bağlamı, yanı sıra tefsir kaideleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden kendi tefsir kaynakları bulunmaktadır.⁸⁶ Bu açıdan bakıldığında, tefsir ilmi murad araştırmasını yaparken kullandığı teorik veya pratik tef-

85 Gıyasettin Arslan, "Tefsir Usûlü'ne Fıkıh Usûlü Karıştırmak", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2008): 2; Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*, 175-178, 194; Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şule yayınları, 2011), 121-154 vd.

86 Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*, 192

sir malzemelerini bütünüyle diğer ilimlerden istimdâd etmemekte ve bu hususlarda önemli ölçüde kendi kaynakları bulunmaktadır. Bu durumlar, tefsiri diğer ilimler karşısında talep edilen konumuna yerleştirmektedir.

Bu başlığın girişinde ifade edildiği üzere tefsirin konusunun Kur'an olması ve onun Kur'an'daki muradı keşf ve beyân (yorum) süreçlerine tabi tutarak araştırması; bir ilim olarak tefsirin hem özgünlüğünü hem de kendine has bir faaliyete sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu süreçte her ne kadar diğer ilimlerden istimdâd etse de mezkûr durum tefsirin, araştırma konusu açısından diğer şer'î ilimlerden ayrışan yönünü de göstermektedir. Tefsir diğer ilgili ilimlerden nasıl ayrışmaktadır?

Bir ilim olarak tefsirin diğer ilimlerden ayrışması temelde konusunun Kur'an olması ve âyetleri murad açısından araştırmasıyla gerçekleşmektedir. Buna göre tefsirle, Kur'an'ı kaynak olarak kullanan diğer ilimler arasında umum-husus ayrımı bulunduğu anlaşılmaktadır. Tefsir, tanımında da belirtildiği üzere⁸⁷ ilkesel olarak Kur'an'ın tamamını araştırma konusu edinirken, diğer ilimler kendi araştırma konusuyla ilgili âyetleri dikate almakta ve Kur'an'ın diğer âyetleriyle ilgilenmemektedir. Diğer bir ifadeyle bir bütün olarak Kur'an'da Allah'ın muradını araştırma konusu edinmedikleri gibi, Kur'an onların kendi meseleleri için sadece bir delil işlevi görmektedir. Öyleyse Kur'an tefsir için bir konuyken diğer ilimler için, kendi meseleleriyle ilgili olduğu kadarıyla kaynak olmaktadır. Diğer ilimler kendi konularıyla ilgili soruşturmalarda Kur'an'ı, kullandıkları diğer kaynaklar gibi -geniş anlamıyla- hüküm kaynağı olarak görmektedirler.⁸⁸ Bu durum onların Kur'an'ın tamamıyla değil, ancak meseleleriyle ilişkili olan sınırlı sayıda âyetle ilgilenmesini gerektirmektedir. Böylece tefsirin Kur'an'la ilişkisi, onun tamamıyla ilgilenmesi, onu bizzat konu ve söz/kelâm olarak görmesi sebebiyle umumiyken, diğerlerinin ilişkisi de bazı âyetlerle sınırlı olması ve onu kaynak olarak görmesi şeklinde hususidir. Ancak her fakihin veya kelimcının kendi meseleleriyle ilgili olarak irtibat kurabildiği her âyeti araştırabildiği düşüldüğünde tefsir ve diğer ilimler

87 Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 22; Molla Fenârî, 'Aynü'l-a'yân, 4-5.

88 Bk. Sülün, Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*, 185-186; Paçacı, *Çağdaş dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, 64; Albayrak, "Tefsir İlminin Sınırlarına Dair", 81; Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, 40; Muhammed Abay, "Tefsir İlminin Doğuşu ve Diğer İslamî İlimlerle İlişisine Tefsir-Tevîl Farkı Açısından Yaklaşım", *İslamî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 5*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 200-201; İbrahim Görener, *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler* (Kayseri: Laçın Kitapevi, 2004), 122-123.

arasındaki bu ayrımın belirsizleştiği söylenebilir. Bu durumda umum-husus ayrımının bir başka veçhesine dikkat çekilebilir.

Umum-husus ayrımının bir diğer veçhesi de âyetlerin ele alındığı yönle ilgilidir. Bazen bir âyet çok yönlü durumlar içermektedir. Buna göre tefsir ile diğer ilimlerin arası, onların bir âyete yaklaşım yönleri açısından farklılaşmaktadır. Diğer ilimlerin Kur'an'a yaklaşımları mesela mükellefin fiilleriyle ilgili hükümlerle sınırlı kalırken, tefsir aynı âyete çok yönlü yaklaşmaktadır. Örneğin fıkıh, emrin vücûb ifade etmesi kaidesine dayalı olarak namazın emredildiği bir âyetten namazın vücûb içerdiği yargısına ulaşır ve bununla yetinir. Aynı âyetten tefsir için sosyal, psikolojik, ahlâkî, iktisadî ya da hayatın tamamına hitap eden birtakım anlamlar çıkarmak önemli olmaktadır. Müfessir "namaz farzdır" tespitinin ötesinde namazın ne olduğu, neden vâcip olduğu, cahiliye döneminde nasıl uygulandığı, Kur'an'ın emrettiği namazın nasıl olduğu, salat kavramının ne tür bir semantik anlam alanı bulunduğu gibi soruları sorar. Dahası o namazın sosyal yaşamdaki yansımaları, metin bütünlüğü içinde namazla ilgili ilk ve son inen âyetlerin nasıl farklılıklar içerdiği, namazın ahlâk ve psikolojiyle ne tür bir ilişkisi bulunduğu hakkında anlam soruşturmasını bir fıkıhın Kur'an'la ilişkisinden daha geniş çerçevede sürdürmektedir.⁸⁹ Dolayısıyla burada âyeti çok yönlü ele almasıyla tefsirin, âyetleri daha sınırlı yönlerden ele alan ilimlerden ayrıştığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Klasik müfessirlerin yaklaşımlarıyla sınırlı tuttuğumuz bu araştırmada, tefsirin ilişkili olduğu ilimleri kronolojik olarak tespit etmeye çalıştık. Tefsirin, kendi konusu olan Kur'an'ı murad bakımından araştırırken ilişkili olduğu ilimler, klasik dönemde 'istimdâd' ifadesiyle karşılanmıştır. Erken dönemlerde tefsir için bazı bilgilerin gerekli olduğuna dikkat çeken her ne kadar rivayet ve görüşler bulunsa da klasik tefsir literatüründe özellikle geç dönem müfessirleri, tefsirin istimdâdını müstakil başlıklar altında ele almışlardır. Bu ilimler sistemleştirilmeye çalışılırken, bazı ilimlerin ortak bir şekilde zikredildiği, bazılarının zikredilmediği görülmüştür. Bazı ilimlerin açıkça belirtilmesinin veya bazılarının yer verilmemesinin, doğrudan müfessirin tefsir tasavvuruyla ilişkisi bulunduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hayyân'ın tavrı bu bağlamda tekrar hatırlanabilir.

89 Bk. Arslan, "Tefsir Usûlüne Fıkıh Usûlü Karıştırmak", 5-6.

Tefsirin hangi ilimlerle ilişkili olduğu meselesinin, klasik dönemde farklı kabuller ortaya çıkarması, esasında bu konunun, teknik tabirle 'istimdâd' meselesinin, tefsirin metodolojik bir problemi olduğunu göstermektedir. Tefsirin bir usul meselesi olarak 'istimdâd' konusu, özellikle tefsirin mahiyeti tartışmaları da dikkate alınarak yeni tartışma ve yaklaşımlara namzet görünmektedir.

Tefsirin istimdâd ettiği ilimleri, onun işlevine göre değerlendirdiğimizde buradan çıkan temel dört sonuç şudur:

a) Tefsirin hem keşfedici-yorumsal işlevinde, hem de açıklayıcı-temellendirici yorumsal işlevinde birçok ilim önemli konumda bulunmaktadır. Aslî anlamı keşfederken dil ve rivayet ilimleri temel işlevde bulunurken, diğer ilimler daha ziyade beyân sürecinde etkin kılıdır.

b) Tefsir keşfettiği aslî anlamı merkeze koymakta, bu anlamı çağdaş muhataplara beyân ederken kullandığı ilgili ilimleri aslî anlamı belirlemek için değil, onları açıklama ve temellendirme sürecinde işletmektedir. Aksi durumda beyân işlevinde kullanılacak ilimler aslî anlamı belirlemede etkin kılındığında, aslî anlamın buharlaşması durumu ortaya çıkacaktır. Nitekim bu ilimlerin verileri ve meseleleri hakkında vardığı sonuçları daima yeni araştırma ve soruşturmalarla değişmektedir. Her yeni dönemde değişen veriler aslî anlamın belirlenmesinde kullanıldığına, bu verilere göre anlamı sürekli değişen bir Kur'an'la karşı karşıya kalınması durumu ortaya çıkacaktır. Bize göre bu ilimler keşfedici yorumda değil, açıklayıcı ve temellendirici yorumda etkin kılınmalıdır.

c) Çalışmanın girişinde istimdâd sözcüğünün İbn Âşûr'a ait teknik bir açıklamasına yer verilmişti. Buna göre tefsirin istimdâd ettiği ilimler aslen dil ve rivayet ilimleri olmaktadır. Tefsirin yapılabilmesi için o ilimlerin önceliğinin olması ve tefsirin onlara zorunlu olarak bağlı bulunması, o ilimleri tefsirin 'dayandığı' ilimler haline getirmektedir. Diğer ilimlerse tefsir için böyle bir zorunluluk içermediğinden, onun sadece 'yararlandığı' ilimleri ifade etmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımda istimdâd, sadece keşf sürecindeki ilimlerle sınırlı hale gelmektedir. Bizim yaklaşımımıza göre, keşfedilen anlamın ancak beyân edilerek çağdaş/dolaylı muhataplar için anlamlı kılınabilmesi ve beyân sürecinin de diğer ilimleri zorunlu olarak devreye sokması, 'istimdâd' sözcüğünün anlam alanını genişletmeyi gerektirmektedir. Bu sebeple 'istimdâd' hem keşf hem de beyân sürecinde kullanılacak/yararlanılacak ilimleri kapsamaktadır.

d) Müfessir tefsir faaliyetini sürdürürken, diğer ilimlerin haricinde tefsir usûlünün temel ilkelerini ve kendi kaynaklarını da kullanır. Bu durum, istimdâd edilen diğer ilimlerin verilerinin salt bilinmesiyle, tefsir faaliyetinin kendiliğinden ortaya çıkmadığını göstermektedir. Ayrıca bir ilim olarak tefsir kendine has konusu, konusuyla ilgili meseleleri ve araştırma yönleriyle diğer şer'î ilimlerden ayrılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. *Fâtiha Sûresi ve Amme Cüzü Tefsiri*. Çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.

Abay, Muhammed. "Tefsir İlminin Doğuşu ve Diğer İslamî İlimlerle İlişkinde Tefsir-Tevil Farkı Açısından Yaklaşım". *İslamî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 5*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.

Âlûsî, Şihabüddîn Mahmud. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsiri'l- Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. 30 cilt. Beyrut: Daru ihyai't-türâsi'l-Arabî, ts.

Albayrak, Halis. "Tefsir İlminin Sınırlarına Dair". *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?*. Ed. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011. 78-85.

_____, *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.

Arslan, Gıyasettin. "Tefsir Usûlü'ne Fıkıh Usûlü Karıştırmak". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2008): 1-34.

Bezvâvî, Nâsîrüddin. "Risâle fî mevzû'âtî'l-'ulûm ve ta'ârîfihâ". Thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, *Taşnîfu'l-'ulûm beyne Nasîrüddin et-Tûsî ve Nasîrüddin el-Beyzâvî*. Beyrut: Daru'n-nahdati'l-Arabî, 1996.

Bekiroğlu, Harun. "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfal Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri". *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015): 51-81.

Birişik, Abdülhamit. *Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

Boyalık, M. Taha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* sy. 18 (2007): 73-100.

Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitabü'l-ḥayavân*. Thk. Abdüsse- lam Muhammed Harun. 8 cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965.

Cemel, Süleyman b. Ömer. *Ḥâşiye 'ale'l-Celâleyn*. 4 cilt. Delhi: Mat- baa-i Mürteza, 1284.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmet b. Ali er-Razî. *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*. Thk. Mu- hammed es-Sadık Kamhavî. 5 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1992.

Cündioğlu, Dücane. *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*. İstanbul: Kapı Ya- yınları, 2014.

_____, *Anlamanın Buharlaşması ve Kur'an*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.

Cürcânî, Seyyid Şerif., *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 3 cilt. İs- tanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Çiçek, Mehmet. "Tarsûsî'nin Enmûzecu'l-Ulûmu'nda Tefsir". *Turkish Studies* 9/2 (2014): 495-521.

Çetin, Ali. "Mantık, Kelâm ve Usûl-u Fıkıh İlişkisi Üzerine Bir Değer- lendirme". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015): 693-716.

Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.

_____, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleriyle Metafizik arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi". *Naza- riyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016): 1-29.

Demirci, Mehmet. "Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017): 21-46.

Deyrezûrî, Abdülkâdir Molla Huveys Âl-i Gâzî. *Beyânü'l-me'ânî*. 6 cilt. Dimaşk: Matbaatu't-terakkî, 1965.

Dimyâtî, Muhammed el-Itr. *Risâle fî mebâdii't-tefsir ve manzûme fî müteşâbihî'l-Ḳur'ân*. Mısır: Matbaatü'n-Nil, 1903.

Duman, M. Zeki. "Müzakere", 1. *İslâmî İlimler Terminoloji Sorunu Sempozyumu*. Ed. Abdülhamit Birişik v.dğr. Ankara: İslâmî Araştırmalar Yayınları, 2006. 99-112.

Erkit, Turan. *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2009.

Endelûsî, Ebû Hayyân. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud vd. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993.

Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr. *Kitabü îdâhi'l-vaḳf ve'l-ibtidâ'*. Thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimaşk, y.y., 1971.

Ebû Ubeyde, el-Kasım b. Sellâm. *Feḍâilü'l-Ḳur'ân*. Thk. Ahmet b. Abdülvahit el-Hayyâtî. 2 cilt. Mağrib: Matbaatu Fudâle, 1995.

Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *'Aynü'l-â'yân: Kitabü tefsiri'l-fatıha*. İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325.

_____, *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'*. Thk. Muhammed Hasan İsmail. 2 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Cevâhiru'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî. Beyrut: Daru ihyâi'l-ulûm, 1990.

_____, *Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Trc. Yunus Apaydın. 2 cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Gezer, Süleyman. *Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2009.

Görener, İbrahim. *Tefsir ve Tefsir Usûlü Üzerine Düşünceler*. Kayseri: Laçın Kitapevi, 2004.

Gürler, Kadir. "Kur'an'ın Rey ile Tefsirini Yasaklayan Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004): 17-46.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa. *el-Berîkatü'l-maḥmûdiyye fî şerḥi't-tarîkatî'l-muḥammediyye*. Thk. Ahmet Fethi Abdurrahman Hicâzî. 5 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011.

Hafâcî, Şehabeddîn. *Hâşiyetü's-Şehâb alâ tefsiri'l-Beyzâvî*. 8 cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.

Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Üremî. *Tefsiru ḥadâiki'r-ravḥ ve'r-rayḥân fî ravâbi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 32 cilt. Beyrut: Daru tavki'n-necat, 2001.

Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsiru Kitabillahi'l-'Aziz*. Thk. Belhâc b. Said Şerîfî. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1990.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 12 cilt. Tunus: Daru't-Tunusî, 1984.

İbn Ayyâşî, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mesûd. *Tefsir*. Thk. es-Seyyid Haşim er-Rasûlî. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1991.

İbn Cüzey, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. Thk. Muhammed Sâlim Haşim. 2 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsirü'l-Ḳur'ân'i'l-'Azîz*. Thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 cilt. Kahire: el-Farûku'l-hadis li'd-dıbbâa, 2002.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. Haz. Süleyman Uludağ. 2 cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

İbn Sînâ. *Metafizik*. Trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

İbnü'l-Ekfânî. *İrşadü'l-ḳâşid ilâ esne'l-maḳâşid fî envâ'i'l-'ulûm*. Thk. Abdülmünim Muhammed b. Ömer-Ahmed Hilmi Abdurrahman. Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabî, ts.

İlâhîbahş, Hadim Hüseyin. *el-Kur'âniyyûn ve şübehâtühüm havle's-sünne*. Tâif: Mektebetü's-siddîk, 2000.

İsfahânî, Şemseddîn Mahmud b. Abdurrahman. *Envârü'l-ḥaḳâiki'r-rabbâniyye fî tefsiri'l-leṭâifi'l-Ḳur'âniyye*. Süleymaniye Ktp. Hamidiye. nr. 57.

İsfahânî, Râgıp. *Muḳaddimetü câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsiri'l-fâtiḥa ve metâli'i'l-Bakara*. Thk. Ahmet Hasan Ferhat. Kuveyt: Daru'd-da've, 1984.

İskenderoğlu, Muammer. *Molla Fenârî'de Tasavvuf Metafiziji*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016.

Kaya, Mesut. "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği- Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife*, sy. 3 (2013): 9-31

Kâdî Abdülcebbar b. Ahmet. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Trc. İlyas Çelebi.

2 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Kâfiyecî, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman. *Kitâbu't-teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsir*. Nşr. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 cilt. Beyrut: Daru ihyâ't-türâsi'l-Arabî, ts.

Kırbaşoğlu, M. Hayri. "İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler". *İslâmiyât* 3/3 (2000): 121-137.

Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

Koçyiğit, Hikmet. *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.

Konevî, İsmüddîn İsmail b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsiri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve ma'ahû hâşiyetü İbni'l-Temcîd*. Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002.

Konevî, Sadreddin. *Tasavvuf Metafiziği*. Trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li aḥkâmî'l-Ḳur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.

Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim. *Tefsir*. Thk. es-Seyyid Tayyip el-Musevî. 2 cilt. Kum: Mektebetü'l-kitap, 1909.

Kurt, Erkan. "İbn Teymiyye'nin Selefi Kelâmı: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz". *Hitit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017): 81-105.

Kutluer, İlhan. *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayınları, 2013.

_____, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*. İstanbul: İz Yayınları, 2012.

Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Thk. Fatma Yusuf el-Haymî. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004.

Muhâsibî, Hâris b. Esed. *el-'Akl ve fehmü'l-Ḳur'ân*. Thk. Hüseyin el-Kuvvetlî. Beyrut: Daru'l-fikr, 1971.

Mukâtil b. Süleyman. *Tefsir*. Thk. Ahmet Ferid. 3 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003.

Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. Thk. Arthur Jeffery. Bağdat: Mektebetü'l-hancî, 1954.

Nîsâbûrî, Nizameddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin. *Tefsiru ğarâibi'l-Kur'ân ve regâibi'l-Furķân*. Thk. eş-Şeyh Zekeriye Umeyrât. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1996.

Osman, eş-Şeyh. *Ķavâ'idü 'ilmi't-tefsir*. Thk. Mustafa Özel. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.

Orpilyan, Serkiz ve Seyyid Abdülzâde Muhammed Tâhir. *Mahzenü'l-ulûm*. İstanbul, y.y., 1308.

Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Hâlleri*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.

_____, "Tefsir Geleneğinde Selefîlik Ekolü". *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2 (2015): 195-252.

Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

_____, "Tefsir'in Yöntemi Açısından Tefsir Ürünlerinin Sınıflandırılması Tartışması". Ed. Abdülhamit Birışık v.dğr. *I. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu*. Ankara: İslâmî Araştırmalar Yayınları, 2006. 81-98.

Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin. *el-Maḥşûl fî 'ilmi uşûli'l-fıķh*. Thk. Şuayb el-Arnaûd. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2016.

_____, *Allah'ın Aşkınlığı*. Trc. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayınları, 2011.

Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali. *Hâşiye 'alâ Şerḫi's-Süllem li'l-Mollavî*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.

Saçaklızâde. *Tertîbü'l-'ulûm*. Nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed. Beyrut: Daru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmet b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2002.

San'ânî, Abdürrezâk b. Hemmâm. *Tefsir*. Thk. Mahmud Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1999.

_____, *el-Muşannef*. Thk. Habîburrahman el-A'zamî. 12 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1983.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Celâleyn*. 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318.

Seber, Abdülkerim. "Mantık İlminin Kur'an'ı Anlamadaki Önemi ve Klasik Tefsirlerdeki Tezahürü". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* sy. 27 (2012): 109-126.

Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim. *Tefsir*. Thk. Şeyh Ali Muhammed Muavviz vd. 3 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.

Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemseddin Muhammed. *Şerhu'l-Beyzâvî*. Melik Abdülaziz el-Amme Kütüphanesi. nr. 1470.

Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvez Ahmet Zemerli. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-Arabî, 2011.

_____. *et-Taḥbîr fî 'ilmi't-tefsir*. Thk. Fethi Abdülkadir Ferid. Riyad: Daru'l-ulûm, 1982.

Sülün, Murat. *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.

Şevberî, Muhammed b. Halife eş-Şeyh Sa'düddin el-Merhûmî. *Risâle müfîde fî mevzû'i 'ilmi't-tefsir ve ta'rîfih, istimdâdih ve gâyetih*. Thk. Türkî b. Sa'd el-Hüveymil. *Mecelletü tibyan li'd-dirâsâti'l-Kur'ânî* 15 (1435).

Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2004.

Şâtîbî. *el-Muvâfakât: İslâmi İlimler Metodolojisi*. Trc. Mehmet Erdoğan. 3 cilt. İstanbul: İz Yayınları, 2010.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l- Kur'ân*. Thk. İslam Mansur Abdülhumejd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed. 12 cilt. Kahire: Daru'l-hadis, 2010.

Taşköprülüzâde Ahmet Efendi. *Mevzuatü'l-Ulûm*. Sad. Mümin Çevik. 2 cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2011.

Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-makâsîd*. Thk. Abdurrahman Umeyr. 5 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1998.

Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'âtü keşşâfi iştilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Thk. Ali Dahruc. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Tûfî, Süleyman b. Abdülkavî b. Abdülkerim. *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsir*. Thk. Abdülkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lum'a: İslâm Tasavvufu*. Trc. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Türker, Ömer. *Seyyid Şerif Cürcanî'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Üdfüvî, Muhammed b. Ali. *el-İstignâ fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Yahya Sad el-Münşid. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2015.

Yıldırım, Suat. "Kur'an'ı Anlama Yöntemi". Ed. Mehmet Bulut. *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004. 19-39.

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an haqâik gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2009.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâtî. Kahire: Daru'l-hadis, 2006.

_____, *el-Bahru'l-muhîd*. Haz. Abdülkadir Abdullah el-Ânî. 6 cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1992.